

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Ўзбек тилшунослиги кафедраси

Холбекова Меҳри

«Ҳозирги ўзбек тили услубияти»
фанидан замонавий педагогик технология асосида тайёрланган

Ўқув – методик мажмуа
(модул 2)

Гулистон – 2010- йил.

М.Холбекова. «Ҳозирги ўзбек тили услубияти» фанидан ўқув-услубий мажмуа. Ушбу ўқув-услубий мажмуа 5220100-филология (ўзбек тили) таълим йўналишида ўқиётган талабаларга мўлжалланган бўлиб, маъруза матнлари, амалий машғулотлар, амалий дарс ишланмалари, мустақил иш топшириқлари, муаммолар ва саволларни ўз ичига олади.

Шунингдек, унда маърузага оид илмий муаммолар, назарий топшириқлар ва яқуний хулосалар ўрин олган.

Ўқув-услубий мажмуа Гулистон Давлат университети УМКнинг 26 ноябр 2010 йилдаги 3-кенгаши қарорига асосан нашрга тавсия этилган .

Гулистон, 2010, 68 бет

Масъул муҳаррир:	доц.Абдуллаев Ж.
Такризчи:	доц.Пардаева И.

8-Мавзу: Лексик услубият. Ажратилган вақт-2 соат.

Асосий саволлар:

1. Сўз ва унинг маънолари: омонимлар, паронимлар, синонимлар, антонимларнинг услубий хусусиятлари.
2. Фаол ва нофаол луғат таркибига оид сўзларнинг услубий хусусиятлари: архаик, тарихий сўзлар, неологизмлар.

Мавзуга оид таянч тушунчалар ва иборалар:

Сўз қўллаш.

Шаклдошлик.

Маънодошлик.

Зиддиялар.

Фаол ва нофаол сўзлар.

Архаик ва тарихий сўзлар.

Неологизмлар.

Мавзуга оид муаммолар:

1. Маънодошлик, шаклдошлик ва зид маъноли сўзлар – услубият асоси деган фикрга қандай қарайсиз?

Шу фикр тўғрими? Сиз нима деб ўйлайсиз?

1-савол бўйича дарс мақсади:

Талабаларга сўз қўллаш ҳақида тушунча бериш. Фаол ва нофаол сўзларга изоҳ бериш. Уларни қўллашдаги турлича қарашларни қиёслаш.

Идентив ўқув мақсадлари:

1.1. Сўз ва унинг маъноларини изоҳлайди.

1.2. Шаклдош, маънодош сўзлар ва зиддияларнинг услубий қўлланишини тушунтира олади.

1- саволнинг баёни:

Сўз ва унинг маъноси. Нутқнинг аниқ ва равшан бўлиши, аввало, сўздан тўғри фойдаланишга боғлиқ. Сўзни ўз ўрнида тўғри ишлата билиш учун унинг лексик маъносини англаш зарур.

Сўзнинг лексик маъносини тушунмаслик уни хато қўллашга олиб келади. Масалан: Ўн кун деганда ер хайдаш ва ариқ чопиш тугалланди. Бу гапда чопиш сўзи хато қўлланган. Одатда, ариқ чопилмайди, қазилади. Секин-аста деб, хотиржам юраверсангиз, ғалвир сувдан кўтарилганда, гуруҳ аъзолари юзингизга қоракуя чаплайди. Бу мисолда чапламоқ феълининг лексик маъносидан тўғри фойдаланилмаган. Одатда, қоракуя суртилади, лой чапланади.

«Сўз барча фактлар, барча фикрлар либосидир» (М.Горький). «Агарда бирор нарсани аниқ ифодалай олмас эканмиз, бунда тилимиздан эмас, балки уқувсиз маҳоратимиздан гина қилишимиз керак», -деган эди М.В.Ломоносов

Сўз санъаткорлари тилга алоҳида эътибор бериб келдилар, услуб ва ифоданинг содда бўлишини, нутқда фикрий мужмалликка йўл қўймасликни тарғиб этдилар. Буюк ўзбек шоири Алишер Навоий тилга эътибор–элга эътибор, деб тилнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлади. Бобур эса ўғли Ҳумоюнга ёзган мактубларидан бирида унинг (ўғлининг) хатда фикр равонлиги ва аниқлигига риоя қилмаганлигидан ташвишланиб

«хатингни худ ташвиш билан ўқиса бўлади. Мундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бит, ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур, ҳам ўқиғувчига», - деган эди.

Она тилини мукаммал эгаллаш учун тилнинг назарий ва амалий асосларидан хабардор бўлиш керак. Чунончи, гап таркиби сўзнинг семантикаси—маъно томони, қўшимча эмоционал—экспрессив оттенкаси ва услуб белгилари, фикрни сўз воситаси билан логик жиҳатдан тўғри ифода қилиш усуллари ва шунга ўхшаш масалаларни пухта билиш зарур. «Она тилини ўрганиш, -дейди М.И.Калинин, -ниҳоятда улуғ бир иш. Инсон тафаккурининг эришган энг юксак ютуқлари, энг чуқур билимлари ва ғоят оташин ҳислар, агар улар сўз воситаси билан аниқ ва равшан ифода қилинмаса, одамлар учун номаълумлигича қолаверади. Тил фикрни ифодалаш куралидир. Бинобарин, агар фикр нутқ воситаси билан баён қилинган бўлса, агар у тил воситаси билан рўёбга чиққан бўлса, агар у, файласуфлар тили билан айтганда, -бошқаларга бевосита бориб етса, реаллашсагина фикр бўла олади».

Омонимлар. Ҳар бир тилнинг луғат таркибида товуш таркиби ва ёзилиши жиҳатидан бир хил, аммо маъноси ҳар хил бўлган сўзлар муайян миқдорда топилади. Бундай сўзлар омонимлар гуруҳини ташкил қилади.

Фонетик (товуш) томондан бир хил – шакли ўзаро тенг келиб қолган икки ва ундан ортиқ сўзлар омонимлардир. Омонимлар маъно жиҳатдан ўзаро муносабатда бўлмайдилар— бошқа-бошқа тушунчаларни англатади. Масалан: от (иш ҳайвони, исм, буйруқ феъли). Кўп маъноли сўзларнинг шакли асли битта бўлиб, маънолари ўзаро бир-бирига жуда яқин ва алоқадор, бири-иккинчисига боғлиқ бўлади. Масалан, бош сўзи: кўчанинг боши, гапнинг боши, томнинг боши, ернинг боши.

Ўзбек тилида омонимлар турли кўрнишларга эга. Чанг (тўзон)— чанг (музыка асбоби), ёқмоқ (чирокни ёқмоқ)— ёқмоқ (унинг нутқи менга жуда ёқди, «хуш келмоқ, маъкул бўлмоқ») каби барча грамматик шакллари тенг, бир сўз туркумига кирувчи сўзлар омонимлар дейилади.

Омонимларнинг иккинчи тури – омоформалар. Баъзан грамматик шакллардагина тенг келувчи бир хил талаффуз қилинадиган ва бир хил ёзиладиган сўзлар **омоформалар** дейилади. Омоформалар кўпинча бошқа-бошқа сўз тукумларига мансуб бўлади. Масалан: олма (от) – олма (феълнинг буйруқ шакли), қўй (уй ҳайвони)-қўй (феълнинг буйруқ шакли). Омонимларнинг учинчи тури омофонлардир. Булар айтилиши (ўқилиши) бир хил, аммо ёзилиши ва маъноси ҳар хил бўлган сўзлардир. Масалан: етти (сон)— етди (феъл), ёт (бегона, буйруқ, феъли)—ёд (хотира). Омофонларни фарқламаслик кўпинча оғзаки нутқда дудмолликка олиб келади. Омонимларнинг тўртинчи тури омографлар бўлиб, улар ёзилиши бир хил, лекин айтилиши (ўқилиши) ҳар хил бўлган сўзлардир. Масалан: ток (узум) – ток (электр қуввати), тур (хил, нав) – тур (давра, шахмат ўйинларининг иккинчи тури бошланди).

Тилдаги ҳар бир сўзнинг лексик маъноси бошқа сўзлар билан муносабатга киришганда реаллашади. Омонимларнинг контекстан ташқари ёлғиз ўзини ишлатиш деярли учрамайди. Шундай экан, контекст омоним сўзлар маъноси туфайли содир бўлувчи қийинчиликни бартараф қилади.

Нутқда икки хил англаш ҳолатига йўл қўювчи омонимия ҳодисаси, ўз навбатида, тушунча доирасини кенгайтиради. Чунончи, ёзув ва талаффузда бир ўринда сўзни, иккинчи ўринда сўз бирикмасини ўхшаш—тенг келтириш ҳодисаси ҳам омоним сўзлар доирасини кенгайтиради. Мисоллар:

Дейдиларки, кунгабоқар
Умр бўйи кунга боқар.

Нутқда омофонларни бундай ишлатиш орқали сўз ўйинлари ҳосил қилинади. Бунда товуш томонидан ўхшаш, лекин маъноси турлича бўлган элементларнинг, омоним сўзми ёки сўз бирикмаси эканидан қатъий назар, матндаги ҳар галги такрори жуда муҳимдир. Омоним сўзларнинг бу туридан, айниқса, аскияда сўз ўйини ва қочирик воситаси сифатида кенг фойдаланилади. Бу услуб ёзувчи ва шоирларимиз ижодида тез-тез учраб туради. Масалан, куйидаги мисолда маъноси бир-биридан жуда узоқ бўлган сўзларнинг «тўқнаштирилиши» омонимик ҳолатни юзага келтирган:

Бир ёш йигит истеъдодли шоир олдига келиб ёзувчилик даъво қила бошлади:

- Мен кўп вақтлардан бери адабий ишлар билан шуғулланиб келаётirman. Истардимки, мен ёзган асарлар ҳам нашр қилинса.

- Сиз нозимми ёки носир? – сўрабди шоир диққат билан унинг сўзларини эшитгач.

Йигит елкасини қисиб жавоб берибди:

- Нозим ҳам, Носир ҳам эмасман, менинг номим Каримжон.

(«Ўзбекистон маданияти»)

Бу ўринда адабиётдан бутунлай хабарсиз киши қийин аҳволга тушиб қолади: нозим, носир (назм, наср – адабий термин – поэзия ва проза) ўрнига унинг омонимини (Нозим, Носир – атоқли от) қўллаб, суҳбатдошининг саволига ҳеч алоқасиз жавоб беради. Латифа муаллифи омонимларни «тўқнаштириш» йўли билан ёзувчиликни даъво қилувчи кишининг сатирик характеристикасини чизади.

Омонимлардан халқ оғзаки ижодида, бадиий адабиётда махсус поэтик жанр – туюқ тузишда кенг фойдаланилади. Мисолар:

Қўлингдан келганча чиқар яхши **от**,

Яхшилик қил болам, ёмонликни **от**.

Насихатим ёд қилиб ол фарзандим,

Ёлғиз юрса чанг чиқармас яхши **от**.

(Халқ оғзаки ижоди)

Бунда от сўзи биринчи сатрда «ном, шуҳрат», иккинчи сатрда «тарк этмоқ, ташламоқ», учинчи сатрда «иш ҳайвони - от» маъноларида ишлатилган.

Олмани сунди нигорим—**ол!**—деди,

Олма бирла бу кўнгилн —**ол!**—деди.

Сўрдим эрса олмасининг рангини,

Не сўрарсан?— олма ранги—**ол** деди.

Бу туюқда ол сўзи уч маънода ишлатилган: 1) буйруқ феъли; 2) кўнгил овламоқ; 3) қизил ранг.

Омонимлар ва паронимлар баъзи жиҳатлари билан бир-бирига яқин. Паронимлар товуш жиҳатдан бутунлай тенг бўмаса-да, лекин айтилишда бирмунча ўхшаш бўлган сўзлардир. Масалан: адресат —адресант, дипломат-дипломант, индеец-индиец ва бошқалар.

Маънодошлик- услубият асоси.

Лексик маъноси жиҳатидан фарқланадиган синонимлар идеографик (маъно) синонимлардир. Масалан, касал (умум ишлатадиган сўз), бемор (ёзувда кўп қўлланади), хаста (эскирган сўз), аммо баъзан-баъзан, ора-сира касал бўлиб туриш

маъносини билдирувчи бетоб, нотоб сўзлари юқоридагиларга нисбатан услубий ва идеографик синонимдир. Идеографик синонимлар ўзаро лексик маъно даражасига кўра фарқланади: ёмғирда плашим нам бўлди, ёмғирда плашим ҳўл бўлди боғланишларининг кейингисида белги даражаси кучлироқ. Нутқда фикр бўёғи нозиклиги ёки эмоциясига, лексик, грамматик ёки услубий характериға мос синоним сўзлардан фақат биттаси танлаб олинади ва ишлатилади. Шу сабабдан синонимик қатордаги сўзлар ўртасидаги баъзи фарқларни ўрганиш услубиятнинг вазифаси ҳисобланади.

Муайян синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлар конкрет ҳолларда маъно томонидан бир-биридан ажаралади, услубий қўлланишиға кўра фарқланади.

Бир синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлар маъно жиҳатидан яқин бўлса ҳам, баъзан улардан бирини иккинчисиснинг ўрнида ишлатиб бўлмайди. Масалан: аянч, аҳвол, оғир аҳвол, қийин аҳвол, мушкул аҳвол бирикмаларида аянч, оғир, қийин, мушкул сўзлари бир-бириға синоним бўлиб, айна ўринда уларни алмаштириш маъноға ҳалал етказмайди. Аммо бошқа бир аниқ тушунча ёки тасаввурни ифодалашда бу синоним сўзларни лексик маъно нуқтаи назаридан баҳолаш лозим бўлади. Масалан, оғир чамадон дейиш мумкин бўлган ҳолда, мушкул чамадон, қийин чамадон дейиш қулғулидир.

Синонимлар нутқда ишлатилиш доираси жиҳатидан ҳам ўзаро фарқланади. Масалан, лаб—барча нутқ услубларида ишлатиладиган умумнутқ сўзи, дудок-бадий нутқ сўзи; шамол-умунутқ сўзи; сабо—бадий нутқ сўзи; роҳат—умумнутқ сўзи; эсламоқ -умумнутқ сўзи; хотирламоқ -расмий нутқ сўзи; йўқламоқ-сўзлашув нутқи сўзи. Бу хил синонимлар услубий синонимлар дейилади.

Шунингдек, ишлатилиш доираси чегараланган ё чегараланмаган бўлиши мумкин. Масалан, кекса, қари, оқсоқол, нуроний, мўйсафид каби бир синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлар орасида қари сўзининг ишлатилиш доираси кенг. Бу сўз инсондан ташқари, ҳайвонлар учун ҳам қўлланади: қари от, қари тулки каби. Лекин оқсоқол, нуроний, мўйсафид синоним сўзларининг ишлатилиш доираси чегараланган. Бундай ҳолатлар—ишлатилиш доирасининг кенг-торлиги синонимлар маъно ҳажмиға, яъни уларнинг кенг ёки тор маъно ифодалашига боғлиқ.

Тил фактлари синоним сўзлар билан эвфемизмлар орасида маълум даражада муносабат борлигини кўрсатади. Маъноси қўпол ёки айтилиши ноқулай сўзларни шундай таассурот туғдирмайдиган сўз ёки ибора билан алмаштириш воситаларидан бири эвфемизмдир. Масалан, кар ва қулоғи оғир, ўғри ва қўли эгри, иккиқат ва оғир оёқ каби.

Ўзбек тили нутқда нозик маъно нозикликларини ҳамда ранг-баранг услубий бўёқларни бера оладиган синонимларға бой. Машҳур ўзбек шоир ва ёзувчилари, сўз усталари синонимлардан моҳирлик билан фойдаланиб келганлар. Масалан, Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» асарида биргина йиғламоқ сўзига мазмунан яқин бўлган еттита синонимни келтиради: йиғламсирамоқ, инграмоқ, синграмоқ, сиқтамоқ, ўқирмоқ, қичқирмоқ, хой-хой йиғламоқ. Навоий бу синонимлар бир-биридан нозик маъно нозикликлари ва услубий қўлланиш ўринларига кўра фарқланишини мисоллар билан кўрсатади. Кўздан ёш чиқармасдан йиғлаш-йиғламсирамоқнинг маъносини Навоий қуйидаги байтда очиб беради:

Зоҳид ишқин десаки, қилғай фош,

Йиғламсинуру кўзига келмас ёш.

Сўнгра Навоий инграмоқ ва синграмоқ сўзларига изох берар экан, «дард била яшурун оҳиста йиғламоқдур ва ораларида тафавут оз топилур», дейди ва қуйидаги байтни келтиради:

Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламоқ,

Кечалар гоҳ инграмоқдир одатим, гоҳ синграмоқ.

Синонимик қаторни ташкил қилувчи қолган сўзларни ҳам шу тариқа байтларда маъносини очиб беради ва фарқларини кўрсатади.

Кўринадики, синонимлар бир хил маъноси билан бирлашувчи синоним сўзлар қаторини ташкил қилса, фикр ва ҳис-туйғуларни аниқроқ, равшанроқ ифодалашга имкон берадиган услубий маъноларига кўра ўзаро фарқланади.

Нутқнинг аниқ ва равшан бўлиши синонимлардан тўғри фойдаланишга боғлиқ.

Баъзи синонимлар сўзларнинг маъносини фарқлаш бирмунча мураккаб бўлади. Ҳатто адабий нутқни яхши биладиган, синонимларни тўғри танлаб, уларни мақсадга мувофиқ ишлата олувчи кишилар ҳам кўпинча синонимик сўзлар нозикликларига тафовутларни тушунтиришда ожизлик қилишлари мумкин. Масалан, бир синонимик қатордаги ифлос, искирт, ирkit, ислиқи, икна сўзларининг маъно нозикликларини осонгина изохлаб бериш қийин.

Синоним сўзларнинг маъно қирраларини тўғри англаш ва ўз ўрнида қўллаш уларнинг қандай сўзлар билан бирикиб кела олиши имкониятларини ҳам ҳисобга олишни талаб этади. Масалан, қасамёд, қасам, онт; қасамёд қилмоқ, қасам ичмоқ, онт ичмоқ. Қасам қилмоқ, онт қилмоқ деб бўлмаганидек, қасамёд ичмоқ ҳам дейилмайди.

Ҳар бир синоним сўзнинг антонимини топиш ҳам синоним сўзларнинг маъно фарқини очишга ёрдам беради. Масалан: енгил-оғир, вазмин, зил,зилдек, залворли; осон, ўнғай-қийин, мушкул, маҳол, машаққатли, душвор. Яна: секин-тез, оҳиста-илдам, суст-жадал каби.

Синонимлар нутқни таъсирчан баён қилишда ҳамда усубнинг рангдор бўлишини таъминлашда, қайтариқларнинг олдини олишда катта аҳамиятга эга.

Антонимлар. Антонимлар икки сўз орасидаги қарама-қарши маъно муносабатини ифодалайди. Масалан, ката-кичик, иссиқ-совуқ, яхши-ёмон.

Бир сўзнинг бўлишли ва бўлишсиз формалари антоним сўзлардаги каби зид, қарама-қарши маъно муносабатини ҳосил қилмайди. Антоним бўлиши учун иккита сўзнинг зид лексик маъно муносабати бўлиши шарт.

Антонимлар, асосан, белги англатувчи сўзларда учрайди (сифатларда, равишларда): оқ-қора, узоқ-яқин, дўст-душман. Микдор, вақт, ўрин, ҳаракат-ҳолат маъноларини ифодаладиган сўзларда зидлаш маъноси кам бўлади (равиш, от, сифат, феъл): оз-кўп, баланд-паст, кеча-кундуз, кулмоқ-йиғламоқ. Шунга кўра антонимлар сифат, равиш сўз туркумларида кўп учрайди. Феълларда антоним ҳосил этувчи сўзлар жуда кам, сон, олмош, модал ва ёрдамчи сўзларда умуман йўқ.

Антонимик ҳолат сўз бирикмаларида ҳам бўлади: баланд бўйли семиз қари киши—паст бўйли ориқ ёш киши; қизил рангли катта чамадон-қора рангли кичик чамадон.

Бир сўз бир маъносида антонимга эга бўлиши, бошқа маъноларида умуман антонимга эга бўлмаслиги мумкин. Масалан, қалин сўзининг одатдаги антоними юпқа сўзи бўлади: қалин қоғоз-юпқа қоғоз, қалин кўрпа-юпқа кўрпа. Лекин қалин сўзи бирикмага ўзининг кўчма маъноси билан киришганда юпқа сўзига антоним

бўлолмайди; калин ўртоқ («яқин» маъносида) – юпқа ўртоқ деб бўлмайди; калин соч («зич» маъносида)–юпқа соч дейилмайди.

Баъзи сўз ясовчи аффикслар ҳам ўзаро антонимик муносабат ҳосил қилади: жонли-жонсиз, пулли-пулсиз, бепул. Антонимик жуфтига эга бўлмаган сўзларга ўзаро антоним сўз ясовчи қўшимчаларни қўшиш билан қарама-қарши маъноли антонимлар яшаш мумкин.

Антонимлар нутқда ката аҳамиятга эга. Улар нарса-буюм ва ҳодисалар орасидаги фарқни тўғри ифодалай олиш имконини беради. Антонимларни тўғри қўллай олмаслик қўпол хатога олиб келади. Масалан, қуйидаги мисолни кузатинг: чойхона мудир Юсуфжон Нозимов кўринишидан турмушнинг иссиқ-чучугини тотиган кишига ўхшайди. («Ғалаба» газетаси).

Антонимлар тилнинг кучли услубий воситаларидан биридир. Ёзувчилар воқеликни, нарса ва ҳодисаларнинг сифат ва хусусиятларидаги фарқни кўрсатишда, бир-бирига қарама-қарши қўйиб тасвирлашда–контрастлар ҳосил қилишда антонимлардан фойдаланадилар. Айниқса, шеърий асарларда бир-бирига зид фикр ва ҳиссиётларни ифодалашда антитеза услуби кенг қўлланилади:

Ота-она уйқуга кетди,
Уйда фақат Инобат бедор...
Кичик қалбда буюк севинч бор
Ер юзини тутиб кетгудай.

(Зулфия.)

Кўринадикки, антоним сўзлар ҳодиса ва ҳолатларнинг икчи зиддиятини очишда кучли услубий восита сифатида муҳим рол ўйнайди.

Зидлаш муносабати контекстуал-ситуатив хусусиятда ҳам бўлади. Антонимик муносабат нутқ ситуациясида, яъни сўзларни маълум контекстда қўллаш орқали воқе бўлади. Масалан, Дўст ачитиб гапиради, душман кулдириб. Бундай қарама-қарши қўйиш, зидлаш натижасида ҳосил бўлган антонимлар контекстуал антонимлар деб аталади. Контекстуал антонимлар кўпинча индивидуал, бирор муаллифга хос бўлади.

Зидлаш муносабатини ифодалашнинг кўринишларидан яна бири оксиморондир. Киши ёки буюмнинг табиати ва моҳиятига хос бўлмаган зид белгини унга нисбатан қўллаш орқали антонимик муносабат ҳосил қилиш **оксиморон** дейилади. Бу стилистик услубда тўғри маънолари билан мантиқий жиҳатдан мувофиқ келмайдиган сўзлар бир-бири билан учрашади, натижада, компонентлари моҳият эътибори билан бир-бирига тамомила қарама-қарши бўлган кўчма маънодаги бирикма ҳосил бўлади. Бу бирикманинг материал жиҳатдан кўриниши асосан сифатҚот типда бўлади. Масалан, ширин дард, аччиқ шодлик, ақлли тентак, соқолли кўса, зийрак девона.

Муҳокама учун саволлар:

1.1. Сўз қўллаш санъати ҳақида ўз фикрингизни манбалар асосида изоҳлашга ҳаракат қилинг.

1.2. Омонимлар, омоформалар, омофонлар, омографлар, паронимлар ҳақида тушунча беринг, фарқини мисоллар ёрдамида исботланг.

1.3. «Маънодошлик-услубият асослари» гапини изоҳланг.

1.4. Зиддияларни қўллай олмаслик натижасида қандай хатолар келиб чиқади? Мисоллар асосида исботланг.

1.5. Луғавий-маъновий силсила, (лексик-семантик парадигма) ва луғавий муқобиллик (оппозиция)нинг турлари ва моҳияти.

1.6. Сўз маъноси ва унинг тасвирий-таъсирчанлик хусусияти.

1.7. Кўп маъноли сўзлар тасвирий-таъсирчан ва аъмолий-услубий восита сифатида.

1.8. Синонимларнинг услубий вазифалари ва уларни қўллаш усуллари.

1.9. Матний синонимлар. Газета тилидаги матний синонимлар.

1.10. Антонимлар ва уларнинг услубий қўлланиши.

1.11. Омонимлар ва уларнинг услубий қўлланиши.

1.12. Паронимлар ва улардан услубий мақсадларда фойдаланиш.

1.13. Кўчимлар ва уларнинг услубий тавсифи.

1.14. Сўз ички «қиёфаси»ни жонлантириш усули.

2-савол бўйича дарс мақсади:

Талабаларга фаол ва нофаол сўзлар ҳақида маълумот бериш. Архаик ва тарихий сўзларнинг қўлланишини тушунтириб бериш. Неологизмлар ва уларнинг пайдо бўлиш йўллари кўриб чиқиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

2.1. Тилимизда ишлатилаётган фаол сўзлар ҳақида тушунча беради.

2.2. Нофаол сўзларга бўлган муносабатимизни аниқлайди.

2.3. Архаик ва тарихий сўзларнинг қўлланишидаги услубий маъноларни аниқлайди.

2.4. Неологизмларнинг услубий вазифаларини тушунтира олади.

2.5. Бошқа тилдан кирган сўзлар ва уларнинг ишлатилишидаги услубий имкониятларни аниқлайди.

2-саволнинг баёни:

Фаол ва нофаол луғат таркибига оид сўзларнинг услубий хусусиятлари. Лексика муттасил ўсиш ва ривожланишда бўлиб, унда доим янги сўзлар пайдо бўлади, тилдаги мавжуд сўзларнинг баъзилари аста-секин эскириб боради. Эскилик бўёғига эга бўлган сўзлар тилда бирмунча вақтга қадар ишлатилади. Шунга кўра умумхалқ тили луғат бойлигини икки катта гуруҳга ажратиш мумкин: фаол сўзлар ва нофаол сўзлар.

Фаол сўзлар гуруҳига маъноси шу тилда гаплашувчи барча кишиларга тушунарли ва кундалик турмушда қўлланиши одат бўлиб қолган сўзлар киради. Бу гуруҳдаги сўзлар эскилик бўёғига эга бўлмайди.

Нофаол сўзлар гуруҳига эскилик бўёғи аниқ билиниб турадиган ва кўпчиликка маълум бўлмаган сўзлар киради. Бу гуруҳдаги сўзлар кундалик алоқада камроқ ишлатилади.

Нофаол сўзлар икки гуруҳга бўлинади: эскириб қолган сўзлар (архаизмлар, тарихий сўзлар) ва янги сўзлар (неологизмлар)

Архаизм ва тарихий сўзларнинг услубий вазифаси. Тилнинг ҳозирги даври учун эскилик бўёғига эга бўлган сўзлар архаизм ёки архаик сўзлар деб юритилади. Сўз маъносининг эскириши ва турли сабабларга кўра унинг ўрнини бошқа сўз олиши натижасида архаизм пайдо бўлади. Масалан: авахта (қамокхона), мусофирхона (меҳмонхона) кабилар ўзбек тилида бугунги кун нуқтаи назаридан эскирган сўзлар бўлиб, уларнинг ўрнини янги сўзлар эгаллаган.

Архаиклашиш ҳодисасининг кўринишлари:

А) сўз бутун ҳолда, яхлитлигича архаиклашади. Бу лексик архаизм дейилади: гардун (осмон), довод (сиёҳдон).

Б) сўзнинг маъноларидан бири архаиклашади. Бу семантик архаизм дейилади. Масалан, нишон сўзининг «орден» маъноси архаиклашган, у белги, аломат, из маъноларида кенг қўлланилади. Шунингдек, ғанимат сўзининг «қўлга туширилган нарса, ўлжа» маънолари архаиклашган, у «кулай, тузук, яхши» каби маънолари фаол ишлатилади.

Архаик сўзлардан тарихий воқеа, ҳодисаларни аниқ тасвирлашда услубий восита сифатида фойдаланилади. Архаизмлар бадиий асарларда, баъзи ижтимоий-сиёсий услубда ёзилган танқидий мақолаларда нутққа киноя, пичинг, мазах-масхара руҳи ва ҳажв бўёғини бериш учун ҳам ишлатилади.

Эскириб қолган сўзларга тарихий сўзлар ҳам киради. Ҳозирги ҳаётда учрамайдиган, фақат тарихий нарса ёки воқеа-ҳодисаларнинг номини билдирувчи сўзлар тарихий сўзлар дейилади. Масалан: омон, аллоҳ, бакавул, қози каби.

Тарихий сўзлар—ўзи англатган нарса ва ҳодисаларнинг ягона атамаси. Шунинг учун ҳозирги тилда уларнинг ўрнини боса оловчи синонимлар бўлмайди. Масалан, Ҳамзанинг Битсин энди эски турмуш, ул кулоҳу жандалар мисрасидаги кулоҳ, жанда сўзлари каби. Тарихий сўзлар шу хусусияти билан архаизмлардан кескин фарқланади (эскирган сўзлар ибораси буларнинг иккаласи учун мумий номдир).

Тарихий сўзлар, асосан, ўтмиш воқелигини аташда ишлатилади. Лекин васиқаси йўқ (одам); ўзига хон, ўзига бек каби халқ иборалари таркибидаги тарихий сўзлар (васиқа, хон, бек) ўтмишдаги нарса ва ҳодисаларнинг номлари бўлиб, уларнинг маънолари иборадан, англашиладиган мажозий маънога сингиб кетган. Бундай ўринларда, баъзи, умум учун ёд бўлган тарихий сўзларни умумийсўзлардаги сўзларга ўхшатиб олиш ҳодисаси («халқ этимологияси» ҳодисаси) ҳам учрайди. Масалан, сан солор, ман солор, отга бедани ким солар ибораси халқ этимологиясида учраб сан солар, манн солар, отга бедани ким солар формасини олган. Бу ерда солор тарихий сўзи умунутқдаги солар (солмоқ) феълига ўхшатиб, тенглаштириб қўйилган. Тилда сансоларлик сўзининг шаклланиши ҳам юқоридаги ибора таъсирида воқе бўлган: сан солар-сансоларлик.

Тарихий сўзлардан тарихчилар, олим ва ёзувчилар тарихий воқеа ва ҳодисаларнинг аниқ тасвирини бериш, бадиий асарга тарихий руҳ бериш учун фойдаландилар. Масалан: *Қорани оқлашга ҳеч бир подшонинг ёсасига сизмайди* гапида ёса тарихий сўз бўлиб, «қонун, тартиб» маъноларини билдиради. Бозорни айланиб юрадиган пояки воқеадан бошдан-оёқ хабардор экан. Илгариги вақтда бозор ва расталарда чилим чектириб юрувчи кишини пояки дер эдилар.

Неологизмларнинг услубий вазифаси. Адабий тил доимо янги сўзлар—неологизмлар билан бойиб боради. Неологизмлар ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатда бўладиган ўзгаришлар, фан-техника янгиликлари, санъат, адабиёт ва публицистикадаги янгича тушунчалар—умуман, жамиятнинг, ҳаётнинг талаб-эҳтиёжи билан пайдо бўлган сўзлардир: новатор, чанглагич, пуркагич.

Неологизмларнинг пайдо бўлиш йўллари хилма-хил:

1. Тилнинг мавжуд лексик таркиби ва грамматик қонун-қоидалари захирасида янги сўз ясаш йўллари билан. Бунда сўз яхлитлигича неологизм бўлади: пайвандчи (металл уловчи), чўлқувар (бўз ерларни ўзлаштирувчи маъносида).

2. Тилдаги мавжуд сўзларнинг лексик маъноларидан бирини янги маънода қўллаш йўли билан. Масалан: чўмич сўзининг «ковш» маъноси каби: Экскваторнинг чўмичи шу уюмлардан оша янги тупроқларни ирғитади.
3. Бошқа тилдан (асосан, рус тилидан) сўз қабул қилиш йўли билан. Бошқа тилдан сўз икки хил усул билан олинади:
 - а) айнан қабул қилинади: космонавт, самосвал;
 - б) калькалаш йўли билан олинади: ўзибўларчилик, ер йўлдоши каби. Калька усулини оддий таржимадан фарқлаш керак. Калькалашда бошқа тилдан ўзлаштирувчи тилга тақлидан нусха олиш асосида неологизм яратилса, оддий таржимада эса бошқа тил сўзи аввалдан мавжуд бўлган ўз сўзлар билан берилади.

Муҳокама учун саволлар:

- 2.1.. Ўзбек тили луғатининг қўлланиши фаол (чегараланмаган) ва қўлланиши суств (чегараланган) турларининг ўзига хос хусусиятларини сананг.
- 2.2. Қўлланиши чегараланмаган лексиканинг услубий имкониятлари айтиб беринг.
- 2.3. Қўлланиши чегараланган лексика ва унинг аъмолий-услубий хусусиятларини изоҳланг.
- 2.4. Диалектизмлар ва уларнинг қўлланиши ҳақида нима дея оласиз?
- 2.5. Терминлар ва уларнинг қўлланиши ҳақида гапириб беринг.
- 2.6. Жаргонизм ва арготизмларнинг қўлланиши қандай бўлади?
- 2.7. Архаизмларнинг қайта фаоллашуви ва уларнинг услубий вазифаларини кўрсатинг.
- 2.8. Неологизмлар, имкониятдор сўзлар тавсифини беринг.
- 2.9. Истиқлол даври адабий тилидаги янгиланишлар, маромлашишлар ҳақида нималар биласиз?

Мавзу бўйича ечимини кутаётган илмий муаммолар:

1. Сўз қўллаш услубиятини илмий асослаш.
2. Шаклдош сўзларнинг қўлланишидаги айрим фарқларни эътироф этиш.
3. Маънодошлик услубият асоси эканлигини мисоллар асосида исботлаб бериш.
4. Луғавий синонимлар, маъновий синонимлар, услубий синонимлар, грамматик синонимлар орасидаги фарқни илмий далиллар асосида фарқлаш.
5. Зиддиялар нафақат сўзлар орасида, балки иборалар, гаплар, ҳатто қўшимчалар орасида мавжудлигини белгилаб, шу асосда назарий хулосалар чиқариш.

4-амалий машғулот:

Мавзу:

Лексиканинг услубий имкониятлари.

Ажратилган вақт-2 соат.

Дарс мақсади:

1. Лексиканинг услубий имкониятларини шарҳлаш.
2. Диалектизмлар, жаргонлар ва аргонларни қўллаш мезонлари ҳақида фикр юритиш.

3. Ўзлашган қатламга мансуб сўзларга эътибор қаратиш.
4. Архаизм, историзм ва неологизм масаласидаги муаммоларга шарҳ бериш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 3.1. Тил луғатининг услубий табақаланишига баҳо беради.
- 3.2. Сўз ва нутқнинг маъноларини илғаб етади.
- 3.3. Қўлланилиши чегараланган ва чегараланмаган лексикани фарқлаб олади.
- 3.4. Диалектизмлар, терминлар, уларни қўллаш усуллари манбалар ёрдамида белгилаб олади.
- 3.5. Ўз ва ўзлашган қатламга мансуб сўзларни ўринсиз қўлланиши оқибатлари ҳақида тасаввурга эга бўлади.
- 3.6. Янгилик бўёғига эга бўлган сўз ва тушунчаларни фарқлай олади.

Ишни бажариш тартиби:

1. Турли адабиёт манбаларидан намуналар танлаш.
2. Ҳар бир манбадан лексик услубиятга хос элементларни аниқлаш.
3. Қиёслашда аниқ бўлган сўзларни қайси гуруҳга хос эканлигини аниқлаш.
4. Ўз ва ўзлашган қатламдаги сўзларнинг бир-бирига муносабатини аниқлаш.
5. Архаик, тарихий ва янги маъноли сўзларни аниқлаб, қайси гуруҳга хос эканлигини шарҳлаш.

Керакли адабиётлар:

1. А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Х. Рустамов. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1983 й.
2. Р. Қўнғуров, С. Каримов, Т. Қурбонов. Ўзбек тили функционал стиллари. С.: СамДУ нашри, 1984 й.
3. Ё. Тожиев, Н. Ҳасанова, Ҳ. Тожиматов, О. Йўлдошева. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари (оммабоп қўлланма). Т., 1994 й.
4. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент: Фан, 1981 й.
5. И. Тошалиев, М. Жўрабоева. Ҳозирги ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши. Ўзбек тили стилистикасининг актуал масалалари. ТошДУ илмий ишлар тўплами, N 711,- Тошкент, 1983 й.

В) Мустақил иш топшириқлари:

1-топшириқ: Навоий асарларидан намуналар олиб таҳлил қилиш.

- 1.1. Навоий асарларидан намуналар олиб, тарихий ва архаик сўзларни белгилаш.
- 1.2. Навоий асарларидан олинган намуналарни ҳозирги ўзбек адабий тилидаги эквивалентлар билан қиёслаш.
- 1.3. Навоий асарларидаги кўп маъноли, маънодош, шаклдош ва зиддияларни аниқлаб, таҳлил қилиш.

2-топшириқ: Ғ. Ғуломнинг асарларидан намуналар олиб, таҳлил қилиш.

- 2.1. Ғ. Ғулом шеъриятида сўз қўллаш маҳорати.
- 2.2. Ғ. Ғулом шеъриятида кўп маъноли, шаклдош, маънодош ва зиддияларни аниқлаш.
- 2.3. Ғ. Ғулом шеъриятидаги архаик, тарихий сўзлар ва неологизмларни аниқлаш ва адабий тилдаги сўзлар билан қиёслаш.

Ушбу топшириқларни қуйидаги асарларга мурожаат қилиш ёрдамида аниқлаш мумкин:

1. Х. Дониёров. А. Навоий ва ўзбек адабий тили. Тошкент, 1976 й.
2. Қ. Самадов. Ғ. Ғуломнинг шеъриятда сўз қўллаш маҳорати. Тошкент, 1987 й.

3. Қ. Самадов. Ўзбек тили услубияти. Гулистон, 1991 й.

4. Қ. Самадов. Ўзбек тили услубияти. Гулистон, 1992 й.

Г) Модул бўйича якуний машғулот.

Ўзбек тили услубияти фанидан 8-мавзу бўйича қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Тил луғатининг услубий табақаланиши. Адабий тил (нутқ) функционал услублари умумий луғатининг таркибий тавсифи. Унда адабий бўлмаган сўзлар (диалектизм, жаргонизм, архаизмлар) нинг борлиги. Буларнинг адабий нутқ таркибида муайян услубий қиймат (қўшимча маълумот) касб этиши. Услубий мақомли луғат бирликлари қўлланишининг функционал-коммуникатив жиҳатдан чегараланганлиги.

Қўлланиш даражасига кўра тил луғати таркибини функционал фаол ва ва функционал суств турларга гуруҳлаш имконияти. Бунинг адабий нутқ воситалари бойлигини услубий жиҳатдан тасвирлаш учун зарурлиги. Тил луғат таркибини функционал-услубий жиҳатдан дастлаб 1) қўлланиши чегараланмаган (кенг истеъмол) ва 2) қўлланиши чегараланган (тор истеъмол) лексикага ажратиш мумкинлиги

2. Қўлланиши чегараланмаган лексиканинг услубий тавсифи қўлланиши у ёки бу нутқ шакли ёки нутқ услуби доирасида чегараланмаган, турли услубларда ишлатилишига кўра бетараф. Кенг истеъмол қилинади, функционал фаол, контекстдан ташқарида услубий жиҳатдан бетараф.

3. Қўлланиши чегараланган лексиканинг услубий тавсифи.

4. Диалектизмлар ва уларнинг турлари. Диалектизмларнинг ҳудудий нутқ воситалари сифатида қўлланиш доираси.

5. Терминлар ва уларни турли услубларда қўллаш усуллари. Терминларни бадиий, публицистик, илмий-оммабоп матнларда қўллашнинг ўзига хослиги.

6. Жаргонизм ва арготизмлар. Улардан фойдаланишнинг чекланганлиги. Уларни қўллаш мезонлари.

7. Ўзлашган қатламга мансуб сўзлар маълум қисмининг «олинганлик» белгисига эга эканлиги. Бундан услубий мақсадларда фойдаланиш.

8. Архаизмларнинг қайта фаоллашуви ва уларнинг услубий вазифалари. Функционал фаоллиги сусайган, қўлланиш доираси чегараланган лексика. Эскилик бўёғига эга сўз турлари.

9. Неологизмлар, имкониятдор сўзлар тавсифи. Янгилик бўёғига эга сўз ва янги сўз тушунчалари. Буларнинг фарқи.

10. Луғат бирликларининг ўзаро муносабатда эканлиги. Бу муносабатларнинг лексик бирликлар функционал-услубий қийматини белгилашдаги аҳамияти.

11. Синонимлар. Уларнинг услубий хусусиятлари. Синонимлар адабий тилнинг муҳим услубий воситалари эканлиги.

12. Антонимлар ва уларнинг услубий қўлланиши. Қаршилантириш-тазод санъати.

13. Омонимлар ва уларнинг услубий қўлланиши. Сўз ўйини ва туюқ жанри.

14. Паронимлар. Улардан бадиий адабиётда услубий мақсадларда фойдаланиш. Паронимларни қўллаш билан боғлиқ нуқсонлар

Назорат саволлари:

1. Ўзбек тили луғатининг қўлланиши фаол (чегараланмаган) ва қўлланиши суст (чегараланган) турларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида нима дея оласиз?
2. Қўлланиши чегараланмаган лексиканинг услубий имкониятлари айтиб беринг?
3. Қўлланиши чегараланган лексика ва унинг аъмолий-услубий хусусиятларини кўрсатинг.
4. Диалектизмлар ва уларнинг қўлланишини тушунтиринг.
5. Атамалар ва уларнинг қўлланишини изоҳланг.
6. Жаргонизм ва арготизмларнинг қўлланишини тушунтириб беринг .
7. Архаизмларнинг қайта фаоллашуви ва уларнинг услубий вазифаларини санаб беринг.
8. Неологизмлар, имкониятдор сўзлар тавсифини беринг.
9. Истиқлол даври адабий тилидаги янгиланишлар, маромлашишлар ҳақида нималар дея оласиз.
10. Сўз қўллаш санъати ҳақида ўз фикрингизни манбалар асосида изоҳлашга ҳаракат қилинг.
11. Омонимлар, омоформалар, омофонлар, омографлар, паронимлар ҳақида тушунча беринг, фарқини мисоллар ёрдамида исботланг.
12. «Маънодошлик-услубият асослари» гапини изоҳланг.
13. Зиддияларни қўллай олмаслик натижасида қандай хатолар келиб чиқади? Мисоллар асосида исботланг.
14. Луғавий-маъновий силсила, (лексик-семантик парадигма) ва луғавий муқобиллик (оппозиция)нинг турлари ва моҳиятини очиб беринг.
15. Сўз маъноси ва унинг тасвирий-таъсирчанлик хусусияти ҳақида гапириб беринг.
16. Кўп маъноли сўзлар тасвирий-таъсирчан ва аъмолий-услубий восита сифатида келишини мисоллар ёрдамида тушунтиринг.
17. Синонимларнинг услубий вазифалари ва уларни қўллаш усуллари изоҳланг.
18. Матний синонимлар. Газета тилидаги матний синонимлар қандай бўлади.
19. Антонимлар ва уларнинг услубий қўлланиши ҳақида нима дея оласиз.
20. Омонимлар ва уларнинг услубий қўлланишини тушунтиринг.
21. Паронимлар ва улардан услубий мақсадларда фойдаланиш қандай бўлади?.
22. Кўчимлар ва уларнинг услубий тавсифини беринг.
23. Сўз ички «қиёфаси»ни жонлантириш усули қай тарзда бўлади?
24. «Халқ (сохта) этимология» ва унга дахлдор нутқий услубий санъатларни тушунтиринг.

Тавсия қилинган адабиётлар:

1. Х. Дониёров. А. Навоий ва ўзбек адабий тили. Тошкент, 1976 й.
2. Қ. Самадов. Ғ. Ғуломнинг шеърятда сўз қўллаш маҳорати. Тошкент, 1987 й.
3. Қ. Самадов. Ўзбек тили услубияти. Гулистон, 1991 й.
4. Қ. Самадов. Ўзбек тили услубияти. Гулистон, 1992 й.
5. А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Х. Рустамов. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1983 й.
6. Р. Қўнғуров, С. Каримов, Т. Қурбонов. Ўзбек тили функционал стиллари. С.: СамДУ нашри, 1984 й.

9-Мавзу: Фразеологиянинг услубий имкониятлари.

Ажратилган вақт-2 соат.

Асосий саволлар:

1. Фразеологик иборалар ва уларнинг турли нутқ услубларида ишлатилиши.
2. Мақол, матал ва ҳикматли сўзларнинг услубий вазифалари.

Мавзуга оид таянч тушунчалар ва иборалар:

Фразеологик иборалар.
Кўп маъноли иборалар.
Шаклдош иборалар.
Маънодош иборалар.
Иборалар орасидаги зиддиялар.
Сўз ва ибора маънодошлиги.
Услубий аҳамияти.
Ижобий ва салбий бўёқлар.
Оғзаки ва ёзма нутққа оид иборалар.
Ҳикматли сўз ва иборалар.
Мақол ва маталлар.

Мавзуга оид муаммолар:

1. Фразеологизмнинг услубий қўлланилиши ҳақида турли олимларнинг турлича қарашлари бор. Улардан қайси олимларнинг қарашлари сизга маъқул.

2. Ҳикматли сўз ва ибораларнинг турли услубларда ишлатилиши мақсадга мувофиқми? Сизнингча қандай?

1-савол бўйича дарс мақсади:

- Талабаларга фразеологиянинг услубий белгилари ҳақида маълумот бериш.
- Иборалар орасидаги кўп маънолилик, шаклдошлик, маънодошлик ҳақида изоҳ бериш.
- Услубиятда уларнинг тутган ўрнини белгилаш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 1.1. Ўзбек тилининг фразеологик ибораларга бой эканлигини тушунтиради.
- 1.2. Фразеологизмларнинг турлари ва мазмуний гуруҳлари ҳақида маълумот беради.
- 1.3. Умумуслубий, яъни услубий жиҳатдан бетараф ибораларни аниқлайди.
- 1.4. Фразеологизмларнинг бадиий ва публицистик услубларда қўллаш усуллари ва услубий вазифалари изоҳланади.

1-саволнинг баёни:

Фразеологик иборалар ва уларнинг турли нутқ услубларида ишлатилиши. Фразеологияда тилдаги турғун–барқарор бирикмалар ўрганилади.

Одатда, сўзларнинг бирикуви туфайли сўз бирикмаси ҳосил бўлади. Бу сўз бирикмаларининг баъзилари эркин бўлса, баъзилари турғун (барқарор) бўлади. **Оёқ учида** бирикмаси контекстанг англашилган иш-ҳаракатнинг ими-жимида, яширинча, махфий бажарилганлигини билдиради. Бирикма таркибидаги ҳар бир сўз ўз мустақил маъносини сақламаган, шунга кўра бу таркибдаги сўзлари (компонентлари) барқарор бўлинмас бир семантик бирликни ҳосил қилган турғун бирикмадир.

Қуйидаги гаплардаги **оғзи қулоғида, қўл келади, нонини туя қилмоқ** иборалари ҳам турғун бирикма саналади: истар-истамас идорага кирган Бўрибой бу ердан оғзи қулоғида бўлиб чиқди. У динни қурол қилиб содда дил мусулмонларнинг

нонини туя қилиб юрар экан. Ибора таркибидаги ҳар бир сўзнинг маъноси тушунарли бўлса-да, аммо бу сўзларнинг семантик боғланиши чекланган, уларни бошқа бирор сўз билан алмаштириш мумкин эмас.

Кўп маънолилиқ ҳодисаси турғун бирикмаларга, яъни фразеологик ибораларга ҳам хос. Масалан, «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати»да **бош кўтармоқ** иборасининг 6 хил маъно қирралари кўрсатилади.

Қуйидаги иборалар ҳам бир неча маънога эга: **йўлга солмоқ**:

1) кетиш томонига тўғрилаб жўнатмоқ, юргизмоқ;

2) тўғри йўлга қайтармоқ;

3) манфаатдор бўлгани ҳолда рағбатлантирмоқ;

4) фаолиятини яхшиламоқ;

бел боғламоқ: 1) шайланмоқ, отланмоқ;

2) астойдил киришмоқ;

3) аҳд қилмоқ;

тилга кирмоқ: 1) нутққа эга бўлмоқ;

2) маълум фурсат ўтгандан сўнг гапира бошламоқ;

3) ўқ уза бошламоқ.

Фразеологик ибораларнинг кўп маънолилиги уларнинг синонимик ҳолати билан боғлиқ. Чунки у ёки бу иборанинг янги маъноси турғун иборалар доирасида янгидан-янги семантик боғланишларни аниқлашга, фразеологик маънолар миқдорини кенгайтиришга олиб келади.

Фразеологик ибораларнинг синонимия ҳодисасига бойлиги улардан фойдаланишда катта услубий имкониятлар яратади. Бу имкониятларни, қисқача, қуйидагича изоҳлаш мумкин:

Фразеологик ибора алоҳида сўз билан синонимик муносабат ҳосил этади. Масалан, **тепа сочи тикка бўлди** ибораси аччиқланмоқ, ғазабланмоқ сўзлари билан, **кўзи тор** ибораси қизганчиқ сўзи билан, **нонини туя қилмоқ** ибораси алдамоқ сўзи билан синонимик ҳолатда бўлади.

Бир синонимик уяни ташкил қилувчи иборалар ўзаро образлилиқ даражаси жиҳатдан фарқланади. Масалан, **бошига етмоқ-бошини емоқ** фразеологизмлари айни бир маънони англатса-да, аммо образлилиқ даражасига кўра фарқ қилади. Иккинчи иборада «йўқ қилмоқ», «ҳалок қилмоқ» маъноси кучли ва қатъийроқ. **Боши қотди, боши шишди, мияси ғовлаб кетди** ибораларининг сўнггиси маъно даражасининг кучлилиги, образлилиги ва ифодалилиги жиҳатидан ажралиб туради. Худди шунингдек, **мум тишламоқ, оғзига талқон солмоқ, оғзига қатик ивитмоқ** синонимик уяда иккинчи ва учинчи иборалар биринчисига нисбатан образлироқдир. Олиб борилган махсус «кузатишлар фразеологик синонимларнинг кўпинча образлилиқ даражасида фарқ қилинишини кўрсатади»¹

Фразеологик синонимлар ҳам нутқ кўринишларига хосланган бўлади. Бир синонимик уядаги ибораларнинг баъзиси умумнутққа хос бўлса, баъзиси бошқа бирон нутқ кўринишига хосланган бўлади. Масалан: **эрга тегмоқ, турмушга чиқмоқ, эрга чиқмоқ** ибораларининг биринчиси расмий нутққа, учинчиси эса сўзлашув нутқида хослангандир. Худди шунингдек, **оила қурмоқ, турмуш қурмоқ, бир ёстикқа бош**

¹ Қаранг: Ш.Абдурахмонов. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари Т., 1966. 116-бет

қўймоқ ибораларининг биринчиси ва иккинчиси расмий нутққа, учинчиси сўзлашув нутқиға мансуб. Қуйидаги ибораларнинг биринчиси бадиий нутққа, иккинчиси умумнутққа оиддир: **бир ёқадан бош чиқармоқ, бир жон бир тан бўлмоқ.**

Бадиий адабиёт ва публицистикада ибораларни ишлатиш, қўллаш йўллари жуда хилма-хил. Ёзувчи ва публицистлар умумтилдаги мавжуд тайёр иборалардан унумли фойдаланибгина қолмай, ўзлари ҳам шулар замирида янги иборалар яратадилар. Бунда улар умумтил ибораси замиридаги маънонинг янгича талқинини очиш, ибораларнинг лексик таркибини ўзгартиш унинг семантик-услубий функцияларини кенгайтириш, иборага янгича мажозий ва образли маънолар киритиш каби усуллардан фойдаланадилар.

Ёзувчи Абдулла Қахҳор «Қўшчинор чироқлари» романида рус тилидан ўзлашган **ўз гази билан ўлчамоқ** ибораси асосида янги ибора яратади. Бунга у «..ибора замиридаги образни Ўрмонжоннинг фикрига мувофиқлаштириш учун унинг талқинига «ўлчагани гази ярамай қолмоқ, эскилик қилмоқ» тарзида янгича йўналиш, янгича тус беради. Натижада тушунишга ожизлик қилмоқ деган маънони ифодалайдиган индивидуал фразеологик неологизм вужудга келади: **ўлчагани гази эскилик қилмоқ.** Бу янги ибора Ўрмонжоннинг фикрини образли қилиб, ёрқин ифодалаш имконини беради».

Қуйидаги матнда эса **лой бўлмоқ** бирикмаси ҳам эркин бирикма, ҳам турғун бирикма сифатида ишлатилади:

-Ие, Раънохон, этагингизга лой тегибдими?-сўрадим.

- Йўғе, қани? –деб этагини ушлаган эди, чиппа лойга тегди.

-Вой, лой қаердан теккан экан-а?-деди уялиб у лекин бу лойни ювса кетади-ку, ўзингиз **лой бўлиб қолмасангиз** дейман

- Нега энди **мен лой бўлар эканман?**—дедим жаҳлим чиқиб,-шундай чиройли қизлардан ҳам кесатик чиқар экан-а... Тавба...

-Чиройли қизлар кетидан соядек эргашаверишингизни келинойим кўрса-чи, нақ **бир замбил лой** бўлар эдингиз, деди. Терлаб кетганимдан Раънохоннинг қайси кўчага бурилганини ҳам билмай қолибман».

Умумтил фразеологик ибораларидан Ойбек, Абдулла Қахҳор, Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом ва бошқа кўпгина истеъдодли ёзувчилар ўз асарларида моҳирлик ва ижодкорлик билан фойдаланганлар. Масалан, А. Қахҳор «Ўтмишдан эртаклар» қиссасида Тўракул вофурушнинг жуда айёрлигини, муғамбир ва қувлигини кўрсатиш учун **илонни ёғини ялаган** халқ иборасига муқобил тарзда янги ибора ижод қилади:- Пулни олдингиз, уста, бо панд еманг. Бу одам соф аждаҳо. **Ўликнинг ёғини, тирикнинг тирноғини ейди бу!**

Муҳокама учун саволлар:

1.1. Фразеологизмлар ва уларнинг семантик-стилистик табиати.

1.2. Фразеологик ва лексик-фразеологик синонимлар.

1.3. Эмоционал-экспрессив бўёкли фразеологизмлар ва буларнинг қўлланиши.

1.4. Фразеологизмларни қўллаш усуллари.

1.5. Ноадабий фразеологизмнинг услубий қўлланиши.

2-савол бўйича дарс мақсади:

- Талабаларга мақол ва маталлар ҳақида тушунча бериш.
- Буларнинг турли услубларда ишлатилиши шарҳлаб ўтиш.
- Унинг бадиий ва публицистик услубда тутуган ўрнини белгилаш.

Идентив ўқув мақсадлари:

2.1. Мақол ва маталлар ҳақида тушунча беради.

2.2. Мақол ва маталларнинг сўзлашув, публицистик ва бадиий нутқда қўлланиши вазифасини аниқлайди.

2.3. Мақол ва маталларнинг аҳамиятни санаб ўтади.

2-саволнинг баёни:

Мақол, матал ва ҳикматли сўзларнинг услубий вазифаси.

Сўз кўрки бўлган мақол ва маталлардан фойдаланиш ҳар бир қалам аҳлининг сўз бойлигини орттиради, унинг нутқини ўткир ва таъсирли қилади, унга бадиий жиҳатдан сайқал беради.

Рус ёзувчиси М.Горький мақол ва маталларнинг бадиий кучи ва қимматини баҳолар экан, «уларда бутун-бутун китобларнинг мазмунига тенг ҳис-туйғулар ифодаланган» деган эди.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари орасида нутқ маданиятини пухта эгаллашга, тилнинг кадр-қимматини чуқур англашга даъват этувчи мақол ва маталлар кенг ўрин олган. Бу турдаги мақолларда сўзнинг сермаъно ва ўткир, фикрнинг қисқа ва ихчам бўлиши каби муҳим фазилатлари талқин қилинади. Қуйида булардан намуналар келтирамиз: **Тилга эътибор-элга эътибор. Тилга ҳурмат-элга ҳурмат. Халқ сўзи-денгиз тўлқини. Тил қиличдан ўткир. Олдин ўйла-кейин сўйла. Яхши нақл - томири ақл. Яхши сўз-жон озиғи, ёмон сўз-бош қозиғи.**

Кўпгина мақолларда ортиқча сафсатабозлик, тилёғламалик қаттиқ қораланади, ихчам, қисқа ва маъноли гапириш, ростгўй ва ширин сўз бўлиш улуғланади: **Гапнинг қисқаси яхши, қисқасидан ҳиссаси яхши. Кўп билган оз сўзлар, оз сўзласа ҳам соз сўзлар. Кўп сўзнинг ози яхши, оз сўзнинг ўзи яхши. Оз сўзла, кўп тингла.**

Бадиий адабиётда мақол ва маталлар ёзувчи англатмоқчи бўлган маънони образли қилиб ифодалаш учун хизмат қилади. Ёзувчилар персонажнинг ички дунёсини очиш ва унинг нутқий характеристикасини беришда бадиий восита сифатида мақол, матал, ҳикматли сўзлардан ўринли ва ижодий фойдаланадилар. Бунинг учун Ойбекнинг «Қутлуг қон», «Олтин водийдан шабадалар» романлари, Абдулла Қаҳҳорнинг прозаик ва сахна асарларида ишлатилган мақолларни кузатинг. Улар сўз кўрки-мақол, маталлардан баракали фойдаланибгина қолмай, ўзлари ҳам янгидан-янги ҳикматли сўзлар ижод этганлар. Масалан, **Ўқсиз солдат-қиличсиз қин. Ер ҳосилнинг онаси бўлса, отаси-меҳнат.**

Қуйидаги матнларда эса А.Қаҳҳор ижод этган ҳикматли ибораларни ўқиймиз: Дадам дам-бадам ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини ютиб, аямга тасалли берди, тақдири азал, одамнинг умри бир томчи кабобнинг сели. («Ўтмишдан эртақлар».) Канна сигирнинг қулоғига тушади, туёғига эмас. Хазианага кирган мушук зарга қарамайди, сичқон овлайди.

Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги ижобий образлар - Ғофур ва Жамила нутқидаги баъзи иборалар ўз маънолари жиҳатидан афоризм даражасида туради: **Хаё беномусда бўлмайди, хаёсизда номус бўлмайди. Тиз чўкиб яшагунча, тик туриб ўлмоқ яхшироқ. Пул, мол йўлида ҳалок бўлгандан кўра, ишқ-муҳаббат йўлида ҳалок бўлиш кишига бахт. Ҳақиқат букилади, лекин синмас ва бошқалар.**

Публицистик асарларда мақол ва матнлар бадийликни кучайтиришдан ташқари, фикрни алоҳида таъкидлаш учун хизмат қилади ва унинг сиёсий ўткирлигини оширади. Ижтимоий-сиёсий адабиётда учраган мақол, матал ва ҳикматли сўзлар, «қочирик сўзлар ғоят мураккаб ҳодисаларнинг моҳиятини яхши ифодалаб беради».

Ғоявий мазмуни маънавий-ахлоқий ҳулосасига кўра хилма-хил, ранг-баранг бўлган мақоллар услубий функцияси жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Мақолларда кенг ва теран ғояни қисқа, ихчам шаклда ифодалаш кишиларни нутққа эътибор бериш ва талабчан бўлишга ўргатади, тўғри ва мантикий фикрлашга ёрдам беради.

Мақоллардан фойдаланишда уларнинг тушунарли бўлиши, ўз ўрнида тўғри ишлатилишига, нутқни аниқ ва таъсирчан қилишига алоҳида эътибор бериш керак.

Мақолларни нотўғри, бузиб ишлатиш ҳам уларнинг маъносига путур етказди. Қуйидаги мисолларни кузатиш: Бу таклифнинг яхши эканлигига шубҳа йўқ, лекин бу таклиф ой эшикка арава туйнукка келганда киритилади. Бунда халқ тилидаги **Ой туйнукка, арава эшикка келганда** мақолининг лексик тартибланиши бузиб берилган. Қуйидаги матнда эса халқ тилидаги **эчкига жон қайғу, қассобга ёғ қайғу** мақолининг бутунлай бузиб ишлатилиши мақолдан англашиладиган маъжозий маънони ҳам, мантикий ҳулосани ҳам йўққа чиқарган: «Сичқонга дон қайғу, қассобга жон» деганларидек, ҳамма нима дардда-ю, у нима ҳасратда.

Муҳокама учун саволлар:

- 2.1. Мақол ва маталларни тилимиз бойлиги сифатида адабий асарлардан намуналар келтириш.
- 2.2. Мақоллар халқ тилидан тилига ўтиб, сайқалланган сўзлар қаймоғи эканлигини исботланг.
- 2.3. Сўзлашув услубида ишлатиладиган мақолларга мисоллар келтириш.
- 2.4. Публицистик услубдаги мақолларга мисоллар келтириш.
- 2.5. Бадий нутқда ишлатиладиган мақолларга мисоллар келтириш.
- 2.6. Мақолларнинг аҳамиятини илмий асосланг.
- 2.7. Халқ оғзаки ижоди намуналари сифатида мақолларнинг вазифасини аниқланг.

Мавзу бўйича ечимини кутаётган илмий муаммолар:

1. Ўзбек тилининг бой фразеологик воситаларга эга эканлигини илмий асослаш.
2. Ибораларнинг турлари ва мазмуний гуруҳларини илмий изоҳлаш.
3. Иборалар орасида маънодошлик ҳодисасини шарҳлаш.
4. Мақол ва маталларнинг турли услубларда ишлатилишини илмий асослаш.
5. Бадий асарларда ва халқ оғзаки ижодида мақол ва ибораларнинг ишлатилишини илмий далиллаш.:

5-амалий машғулот:

Мавзу:

Ибора ва мақолларнинг услубий хусусиятлари.

Ажратилган вақт-2 соат.

Дарс мақсади:

- Мақол ва ибораларни шарҳлаш.
- Уларни сўзлашув, публицистик ва бадий услубда қўлланилиши ва вазифаси ҳақида фикр юритиш.
- Бадий асарлардан намуналарни топишга эътиборни қаратиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 4.1. «Сўз кўрки-мақол» мақоли ҳақида фикр юрита олади.
- 4.2. Мақолларнинг турли услубларда ишлатилишини англаб етади.
- 4.3. Сўзлашув услубидаги мақолларнинг услубий хусусиятлари чегаралаб олинади.
- 4.4. Публицистик услубдаги мақоллар ҳақида тасаввурга эга бўлади.
- 4.5. Бадиий нутқда қўлланиладиган мақолларга муносабат билдиради.
- 4.6. Ҳикматли сўзларни топиб мақоллар билан қиёслайди.

Ишни бажариш тартиби:

1. Мақол ва маталлардан намуналар танлаш.
2. Бир давр манбаси билан бошқа давр манбасини қиёслаш.
3. Ҳар бир манбадан айрим мавзулардаги мақолларни қиёслашда аниқ бўлган мақолларни гуруҳлаш.
4. Сўзлашув, публицистик ва бадиий нутққа хос мақол ва маталларни аниқлаш.

Керакли адабиётлар:

1. Ш. Раҳматуллаев. Нутқимиз кўрки. Т.: Фан, 1970 й.
2. Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Т.: Фан, 1966 й.
3. М. Аъламова. Нутқда акс этар бир олам бойлик. Т.: Ўзбекистон, 1988 й.
4. А. Рустамов. Сўз хусусида сўз. Т.: Фан, 1987 й.
5. А. Шомаксудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Х. Рустамов. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1983 й.
6. Р. Қўнғуров, С. Каримов, Т. Қурбонов. Ўзбек тили функционал стиллари. С.: СамДУ нашри, 1984 й.
7. Ё. Тожиев, Н. Ҳасанова, Ҳ. Тожиматов, О. Йўлдошева. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари (оммабоп қўлланма). Т., 1994 й.

В) Мустақил иш топшириқлари:

1-топшириқ: Бадиий асарлардаги мақолларни таҳлил қилиш.

- 1.1. А. Қодирийнинг «Ўткан кунлар» асаридаги мақол, матал ва ибораларни Аниқлаш.
- 1.2. А. Қодирийнинг «Ўткан кунлар» асаридаги мақол ва ибораларни мавзу бўйича гуруҳларга ажратиш.
- 1.3. Мақол ва ибораларнинг қўлланиш услубларни изоҳлаш.

2-топшириқ: Мақол ва иборалар асосида реферат тайёрлаш.

3-топшириқ: Мақол, матал ва ибораларнинг услубий вазифаларини изоҳлаш.

Ушбу топшириқларни қуйидаги асарларга мурожаат қилиш ёрдамида аниқлаш мумкин:

1. Ш. Раҳматуллаев. Нутқимиз кўрки. Т.: Фан, 1970 й.
2. Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Т.: Фан, 1966 й.
3. М. Аъламова. Нутқда акс этар бир олам бойлик. Т.: Ўзбекистон, 1988 й.
4. А. Рустамов. Сўз хусусида сўз. Т.: Фан, 1987 й.

Г) Модул бўйича якуний машғулот.

1. Ўзбек тилининг бой фразеологик воситаларга эгаллиги. Фразеологизмларнинг юзага келиши, грамматик қурилиши ва семантик табиати. Уларнинг тайёр, барқарор тасвирий-таъсирчан ифодалар-коннотатив нутқий воситалар эканлиги. Уларнинг тасвирийлик, миллийлик, тавсиф бериш ва шахсий баҳо ифодалаш табиати, услубий аҳамияти.

2. Фразеологизмларнинг турлари ва мазмуний гуруҳлари. Маъно таркибига кўра турлари: кўп маъноли, омоним ва антоним иборалар. Ибора синонимлар. Сўз ва ибора маънодошлиги. Буларнинг услубий аҳамияти.

3. Умумуслубий (услубий жихатдан бетараф) ибораларнинг услубий имконияти. Эмоционал-экспрессив бўёкли фразеологизмларнинг ижобий ва салбий баҳо муносабатларини англатишдаги ўрни ва услубий вазифаси. Илмий ва расмий услублар фразеологияси. Сўзлашув нутқида хос фразеологизмлар.

4. Фразеологизмларни бадий ва публицистик услубларда қўллаш усуллари ва услубий вазифалари. Оғзаки ва ёзма нутққа хосланган иборалар. Фразеологизмларнинг турли вариантларда учраши. Архаик фразеологизмлар, диалектал фразеологизмлар. Ўзлашган фразеологизмлар. Фразеологизмларнинг маъноси, таркиби ва шаклини ўзгартириб қўллаш. Фразеологик неологизмлар ва окказионализмлар.

5. Мақол ва маталлар. Буларнинг турли услубларда ишлатилиши. Ҳикматли сўз ва ифодалар. Уларнинг сўзлашув, публицистик ва бадий нутқда қўлланиши ва вазифаси.

Назорат саволлари:

1. Фразеологизмлар ва уларнинг семантик-услубий табиати ҳақида гапиринг.
2. Фразеологик ва лексик-фразеологик синонимларни ажратиб беринг.
3. Эмоционал-экспрессив бўёкли фразеологизмлар ва буларнинг қўлланишини тушунтиринг.
4. Фразеологизмларни қўллаш усуллари изохланг.
5. Ноадабий фразеологизмнинг услубий қўлланиши ҳақида нималар дея оласиз?
6. Мақол ва маталларни тилимиз бойлиги сифатида адабий асарлардан намуналар келтиринг.
7. Мақоллар халқ тилидан тилига ўтиб, сайқалланган сўзлар қаймоғи эканлигини исботланг.
8. Сўзлашув услубида ишлатиладиган мақолларга мисоллар келтиринг.
9. Публицистик услубдаги мақолларга мисоллар келтиринг.
10. Бадий нутқда ишлатиладиган мақолларга мисоллар келтиринг.
11. Мақолларнинг аҳамиятини илмий асосланг.
12. Халқ оғзаки ижоди намуналари сифатида мақолларнинг вазифасини аниқланг.

Тавсия қилинган адабиётлар:

1. А. Абдуллаев. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши.-Тошкент: Фан, 1983 й.
2. Х. Бердиёров, Р. Расулов. Ўзбек тилининг паремиологик Луғати.-Тошкент: Фан, 1966 й.
3. И. Қўчқортоев. Бадий нутқ стилистикаси.-Тошкент: ТошДУ нашри, 1975 й.
4. М. Аъламова. Нутқда акс этар бир олам бойлик. Т.: Ўзбекистон, 1988 й.
5. А. Рустамов. Сўз хусусида сўз. Т.: Фан, 1987 й.
6. А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Х. Рустамов. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1983 й.
7. Ш. Раҳматуллаев. Нутқимиз кўрки. Т.: Фан, 1970 й.
8. Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Т.: Фан, 1966

10-Мавзу: Отларнинг услубий хусусиятлари. Ажратилган вақт-2 соат.

Асосий саволлар:

1. Кўплик ва келишик категорияларининг услубий хусусиятлари.
2. Отларда эгалик категорияси, модаллик ва уларнинг услубий хусусиятлари.

Мавзуга оид таянч тушунчалар ва иборалар:

Кўплик категорияси.
Келишик категорияси.
Субъектив баҳо шакллари.
От ясовчи кўшимчалар услубияти.
Услубий қўлланиш.
Эгалик категорияси.
Услубий хусусият.

Мавзуга оид муаммолар:

- 1.-лар кўплик кўшимчасининг феъл, равиш, олмошларга қўшилиб қандай маъно билдириб келади?
2. Кўплик кўшимчасининг сўзлашув, илмий, публицистик услубларда қўлланиши натижасида қандай муаммолар юзага келади?

1-савол бўйича дарс мақсади:

Талабаларда от сўз туркумининг услубияти ҳақида тушунча ҳосил қилиш. Кўплик кўшимчаси –ларнинг маъно нозиклиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш. Келишик кўшимчаларининг турли шаклда келишини изоҳлаш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 1.1. –лар кўплик кўшимчасининг ҳурмат, киноя, кучайтириш маънолари борлигини англаб етади.
- 1.2. Келишик кўшимчаларининг белгили ва белгисиз натижасида айрим услубий нозикликларни келтириб чиқаришини англай олади.
- 1.3. Келишик кўшимчаларини кўмакчилар билан маънодошлиги ҳолатларини тушуниб етади.
- 1.4. Келишик кўшимчаларининг кўшимча маъно англатиши ҳолатларини ўрганади.

1- саволнинг баёни:

От сўз туркумининг услубий хусусиятлари, энг аввало, улардаги кўплик, эгалик, келишик категориялари ва модал шаклларида кўринади. Тарихий тараққиёт жараёнида бу категориялар баъзи бир кўрсаткичлари эскирган, муомалада эскирганлари ўрнида янги шаклларнинг қўлланиши натижасида турли хил параллеллар, вариантлар майдонга келган. Бу вариантлар ўрни билан ўзаро синоним сифатида қўлланиши мумкин.

Ўзбек тилида бирдан ортиқлик–кўплик маъноси морфологик, лексик ва услубий йўллар билан ифодаланади.

Баъзи сўзлар ҳеч қандай морфологик кўрсаткичсиз, бошқа микдор билдирувчи сўзлар билан биргаликда келмаган ҳолда, ҳам ўз лексик маъноси билан кўплик тушунчасини ифодалайди: халқ, эл, кўшин, пода, армия каби. Бу сўзларда жамлик маъноси кучли. Бу ҳам унинг лексик маъносидан сезилиб туради. Бу жиҳатдан кўпчилик, озчилик каби сўзлар ҳам шу маънога яқинлашади. Аммо бу сўзлар

грамматик жиҳатдан шаклланган жамликни кўрсатад: Йўлчи четрокда бир оз қараб, сўнг оломон ичига кирди.

Баъзан сўз грамматик жиҳатдан бирлик шаклида бўлади-ю, аммо у контекст билан боғлиқ равишда кўпликни ифодалайди: У ўз уйига кетди. Болалар ўз уйларига кетдилар. Биринчи гапта ўз сўзи бирликда, иккинчи гапта ўз сўзи эса болаларнинг кўплигини англатади. Шунинг учун у логик жиҳатдан кўplikда деб қаралади ва Болалар ўзларининг уйларига кетдилар тарзида тушунилади.

Ҳозирги ўзбек тилида кўплик тушунчаси синтактик йўл билан ҳам ифодаланади. Бундай шакл кўплик қўшимчасини олган синтетик шакл билан синонимик муносабатга кириши мумкин. Қиёсланг: ўнта дафтар//дафтарлар, бешта қалам// қаламлар каби. Бу жуфтлар буюмнинг конкрет сонини ва ноаниқ кўпликни кўрсатиши билан бир-биридан фарқланади.

Баъзан бу турдаги бирикмалар охирида –лар қўшимчаси ҳам қўшилиб келади: кўп болалар, юзта кемалар каби. Бундай қўллаш услубий нуқтаи назардан хато ҳисобланади. Чунки олдидаги сўз шу предметнинг кўплигини англатади. Шунинг учун –лар қўшимчасини ишлатиш ортиқча, ўринсиздир.

-лар ҳозирги ўзбек тилида кўпликни кўрсатувчи асосий морфологик кўрсаткичдир.

-лар қўшимчасининг асосий вазифаси нарсаларнинг бирдан ортиқлигини кўрсатишдир. Ўзи учун типик бўлмаган конструкцияларда бошқа маъно нозикликларини ифодалаши унинг услубий хусусияти, функциясидир.

-лар қўшимчаси буюмларнинг бирдан ортиқлигини кўрсатишдан ташқари, яна қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. **Ҳурмат маъноси.** –лар гапнинг кесимига қўшилиб келганда, бирликдаги эга орқали ифодаланган шахсга нисбатан ҳурмат маъноси англашилади: Поччам, раҳматлик, соатни сўфи деганлари билан намоз ўқимас эдилар.

Бу маъно (ҳурмат маъноси), айниқса, кесим бор ва йўқ сўзлари билан ифодаланганда яққол сезилади: Ўғиллари Ҳалимжон бормилар? – Борлар, кираверинг!- деди Хотин ва юриб ичкари ҳовлига кириб кетганини эшитдим. (Ж.Икромий).

Баъзан бадиий адабиётда, оғзаки нутқда –лар қўшимчаси отларга ҳам қўшилиб ҳурмат маъносини ифодалайди. Бу айрим илмий асарларда ҳам ўзбек адабий тилининг меъёри сифатида талқин қилинади. Аслида эса ҳурмат маъносини ифодалаш учун кўплик қўшимчасини феълларга қўшиб ишлатиш маъқул.

1. **Киноя, пичинг маъноси.** Баъзан феъллар, баъзан олмош ва отлар кўплик қўшимчасини олиб, пичинг, кесатиш, киноя маъноларини ифодалайди. Бундай вақтда интонация, турли хил имо-ишора ва мимикалар–экстрелингвистик воситалар ёрдамчи восита сифатида хизмат қилади: Демак, фюрер Гитлер жуда ғамхўрлик қилибдилар-да.

2. **Ноаниқлик, кучайтириш, такрорлаш, таъкид каби маънолар.**

Бизнинг учун кераклардан бири пахта,

Буржуй ютсин кўролмасдан қонлар лахта.

Ўзбек тилида отлар кўплик қўшимчаси –лар ни қабул қила олиш ёки қабул қила олмаслигига қараб икки ката гуруҳга бўлинади:

1) ҳам бирликда, ҳам кўplikда қўллана оладиган отлар; 2) фақат бирликда қўлланадиган отлар.

2) Фақат бирликда қўлланадиган отлар.

Ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги отлар фақат бирлик формасида қўлланади.

1. **Мавҳум отлар** (ёшлик, муҳаббат, орзу, дўстлик, уйқу, тушунча каби). Баъзан стилистик мақсадда, яъни кучайтириш, муболаға қилиш мақсадида уларга кўплик қўшимчаси қўшилиши мумкин:

Чор атроф боғу роғ.... Тушми ё ўнги?

Бари рост экан-а! Чекинмиш қумлар

Чекинмиш *сароблар*, кора самумлар

Яркирайди шаҳар—узоқ йўл сўнгги. (Миртемир)

2. **Санаш мумкин бўлмаган предметларни кўрсатувчи отлар** (ун, гуруч, сув, ер, қум, ёғ, бензин, керосин каби). Улар кўплик шаклида келганда шу нарса-буюмларнинг турини (масалан, ёғлар: сарёғ, пахта ёғи, кунгабоқар ёғи, маккажўхорининг ёғи каби) ҳамда кучайтириш маъноларини англатади.

3. **Атоқли отлар** кўплик қўшимчасини олганда маълум қўшимча қабул қилган сўз орқали ифодаланган жой ёки кишининг бирдан ортиқлигини эмас, балки бошқа маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: Биз ана шу Ширин шаҳарчасидаги Сирдарё ГРЭСини кураётган **фарҳодларнинг** бири ҳақида ҳикоя қиламиз.

Ширинлар қўлидан шароб ичамиз,

Интизор оталар бўлади соқий. (Ғ,Ғ)

Бундан ташқари, бирор предмет бир неча шахсга тегишли бўлиб, номи аталган шахс уларнинг ичида олиб қаралганда, у кўплик қўшимчасини қабул қилиши мумкин: Муроджон шу жадалиқда Қўштегирмон бошига келди. **Файзуллаларнинг** уйи Қўштегирмон ёнида.

4. Кишиларнинг якка аъзолари бирликда қўлланади: бош, тил, бурун, юрак, жигар. Улар бирликда қўлланганда нейтрал қимматга эга бўлса, кўплик қўшимчаси билан келганда баҳолаш бўёғига эга бўлади. Тасвирланаётган воқеа-ҳодиса, предмет ёки шахсга ёзувчининг салбий ёки ижобий муносабати билдирилади: - Ҳой, ҳой Раҳима ўлгир, қачондан бери тилинг чиқиб қолди? Ҳу **тилларинг** кесилсин! (Х.Х)

5. Киши, ҳайвон ва жониворларнинг жуфт аъзоларини кўрсатувчи сўзлар одатда бирлик шаклда ишлатилади. Бундай сўзлар кўплик қўшимчаси –лар ни қабул қилганда, муболаға, кучайтириш каби маъноларни ифодалайди: Булардан, айниқса, отам ўлишига бағишлаб айтгани ҳали ҳам қулоқларимдан кетмайди.

Келишик қўшимчаларининг услубий хусусиятлари

Ўзбек тилида келишиклар ўзининг турли хил территориал ва фонетик вариантларининг кўплиги, турли келишик шакллариининг бири ўрнида иккинчисини синоним сифатида алмаштириб ишлатиш имкониятларининг мавжудлиги билан бошқа грамматик категориялардан фарқланади.

Келишик қўшимчалари ўзаро синонимик муносабатга киришишидан ташқари, бошқа грамматик шакллар, кўмакчилар билан ҳам синонимик муносабатда бўла олади. Булар маълум фикрни аниқ, тушунарли ифодалаш учун ёзувчи ёки сўзловчига кўрсатилган турли воситалардан энг лозимини танлаб ишлатиш имконини беради.

Келишик қўшимчаларининг плеонастик равишда қўлланиши белгили ёки белгисиз ишлатилишидан келиб чиқадиган нозикликлар, шу билан боғлиқ равишда келишик қўшимчасини баъзан тушириб қолдириш, баъзан эса тушириб қолдириш мумкин эмаслиги масалалари ҳам услубий қийматга эга. Масалан, Илон ютган одам гапида

одам илонни ютганми ёки илон одамни ютганми? аниқ тушуниб олиш қийин, фикр аниқ эмас. Агар одам илонни ютган бўлса, илон сўзи тушум келишиги кўшимчасини қабул қилиши керак, агар одамни илон ютган бўлса, одам сўзи тушум келишиги кўшимчасини қабул қилиши керак. Демак, келтирилган мисолда тушум келишиги кўшимчасини тушуриб қолдириш мумкин эмас.

Гулистон Давлат университетининг филология факультетининг иккинчи курсининг талабаси гапи грамматик жиҳатдан тўғри шаклланган бўлса ҳам, услубий жиҳатдан тўғри эмас. —нинг кўшимчасини қўллашда ортиқчаликка йўл қўйилган. Бу гапни Гулистон Давлат университети филология факультети (нинг) иккинчи курс талабаси тарзида тузиш маъқул.

Қаратқич келишигининг ҳозирги ўзбек тилидаги —нинг шакли тўрт хил морфологик вариантга (-ни, инг,-н) эга. Улардан —ни оғзаки сўзлашув нутқида, -н формаси эса поэтик нутққа хос.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қаратқич келишиги кўшимчасининг —**нинг** шакли меъёри ҳисобланади. Унинг ўрнида —ни кўшимчасидан фойдаланиш адабий тил меъёридан чекинишга киради: Шу сабабли Азимжон бир коса лағмонни **Ҳамидовни** ёнига қўйди. Халқни ҳар ерда, ҳар ишда **жаҳлни** қурбони деб тушунар эди. Дод **золимни** дастидан гапларида тушум келишиги кўшимчаси ўрнида қаратқич келишиги кўшимчаси ишлатилиши керак.

Жонли сўзлашувда қаратқич келишиги биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмошларининг бирлигига, диалектларда, тил тарихида учинчи шахс кўшимчаларидан сўнг-и шаклида қўшилади. Бу шаклда у, мен, сен олмошларидан сўнг қўшилган тушум келишиги кўшимчаси ҳамда ундош билан тутаган сўзларга қўшилувчи учинчи шахс эгалик кўшимчасининг бирлиги-и билан омонимик муносабатда бўлади. Қиёсланг: Мени китобим (қаратқич -диалектал), **мени** шерсиз дединг... (тушум), **макони** (эгалик кўшимчаси).

Қаратқич келишиги поэтик нутқда—н шаклида ҳам ишлатилади, ана шу кўринишда ҳам қаратқич келишиги тушум келишиги билан омонимия ҳосил қилади: Ер куррасин бошин танғидик. Ва тарихнинг томирларига қуйдик эриган темир (Ғ.Ғ.)гапида куррасин қаратқич келишиги, бошин тушум келишидаги сўзлардир.

Бу ўринда биргина-**н** шакли икки келишик вазифасини бажаряптими ёки —**нинг** ва —**ни** кўшимчаларининг алоҳида-алоҳида шаклига келган омонимик ҳолатми? Кейингиси ҳақиқатга яқин: улар икки хил вазифадаги ва бошқа-бошқа маъно англатувчи омонимик кўшимчалардир. Келтирилган мисолдаги куррасин ва бошин сўзларининг ўрнини алмаштириш мумкин эмаслиги ҳам уларнинг икки бошқа-бошқа келишиклар эканлигини, бири аниқловчи, иккинчиси аниқланмиш эканлигини кўрсатади. Қаратқичнинг —н шакли поэтик нутқда бошқа нутқ шаклларида ишлатилмайди.

Қаратқич келишиги кўшимчаси қарашлилик маъносини англатганда худди шу вазифани бажарувчи —**ники** кўшимчаси билан синонимик муносабатга киришади. Бундай вақтда —**нинг** ва -**ники** кўшимчалари функциядош бўлади. Бу эса уларнинг транспозициясига имкон беради. —**ники** ва —**нинг** кўшимчаларининг синонимик восита сифатида ишлатилиши ҳам кўпроқ ҳозирги поэтик нутқ учун хосдир: Бағрингга торт, кучоқла, баҳор, Жозибалар барчаси сенинг. (Ҳ.О.)

Қаралмиш конкрет от билан ифодаланганда, қаратқич -қаралмиш бирикмасидаги –**нинг** қўшимчасини –**ники** билан алмаштириш доим мумкин бўла бермайди: Икки юз йил елканг сенинг Эзди лорду, тахту тож .

Ҳозирги ўзбек адабий тилида аниқловчининг аниқланмишдан олдин келиши меъёр ҳисобланади. Буларнинг ўрнини алмаштириш ёзувчи ёки сўзловчининг мақсади билан боғлиқ. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, қаратқич ва қаралмишнинг ўрнини фақат қаратқич белгили бўлгандагина алмаштириш мумкин. Бу ҳам асосан поэтик нутқ учун хос. Масалан:

Эй муқаддас гул диёрим, гулшаним жоним менинг,
Мен сенинг бағрингда ўсдим, йўқдир армоним менинг! (У)

Тарихий мавзуда ёзилган баъзи бир прозаик асарлар тилида, баъзан ҳозирги поэтик асарлар тилида кишилиқ олмошларининг биринчи шахс бирлиги ва кўплигига қаратқич –им шаклида қўшилади. Бунда –им қаратқич келишиги қўшимчасининг синоними сифатида ишлатилади. Мисоллар: Йўқ! Сиз биласиз! Маним пешонамга нелар ёзилган, салтанатнинг тақдири на бўлур–барини биласиз.

Бундан ташқари, кишилиқ олмошларининг биринчи шахс бирлиги гапда кириш сўз вазифасида келганда ҳам кўпинча –им шакли қўлланилади (менимча). Қаратқич келишигининг бу шаклида қўлланиши маълум даражада чегараланган. Унинг ўрнини ҳозирги ўзбек адабий тилида –нинг эгалламоқда (менингча) Қаратқич келишиги қўшимчаси-**нинг** кўмакчилар билан синонимик ҳолатда деярли ишлатилмайди.

Ҳозирги ўзбек тилининг ҳамма услубларида тушум келишиги қўшимчаси –ни. Оғзаки нутқда –н, -и варинатларидан ҳам фойдаланилади.

Тушум келишигининг белгисиз шакли бош келишиқ ва қаратқич келишигининг белгисиз шакли билан омоним ҳисобланади. Қиёс қилинг: Гул очилди// гул барги// гул келтирди каби. Ҳар учаласида ҳам гул сўзи биронта формантга эга эмас, аммо биринчи гапда бош келишиқда–эга, иккинчисида қаратқич келишигида–аниқловчи, учинчисида эса тушум келишигида–тўлдирувчи. Улар бир-биридан шакл жиҳатдан эмас, семантик жиҳатдан ҳам фарқланади.

Тушум келишиги қўшимчасининг сақланиши ёки тушириб қолдирилиши кўп жиҳатдан уни бошқариб келган сўзнинг характериға боғлиқ. Масалан, сув ичдим дейиш мумкин, аммо сув севаман дейиш мумкин эмас.

Қаратқич билан тушум келишигини аралаштириш ярамайди. Мана бу мисолға аҳамият беринг: Директорни идорасида кўрдим-идорада директор кўрилган, агар бу гап Директорнинг идорасида кўрдим тарзида қурилса–кимдир бошқа кишини директорнинг хонасида (директорни эмас) кўрганлиги тушунилади.

Жўналиш ва тушум келишиқлари асосий хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади. Аммо уларни айрим қўшимча маъноларининг яқинлигига кўра бири ўрнида иккинчисини синоним сифатида ишлатиш мумкин. Бу ҳолат диалектал (Самарқанд, Бухоро) ва адабий тилдаги қуршов ва экстралингвистик воситалар сабабли майдонға келади. Қиёсланг: Менға пахтани юклашни буюрди//мени пахта юклашға буюрди.

Чиқиш келишигидаги сўз ўтимли феъл томонидан бошқарилганда ҳаракатнинг предметға ўтганлиги маъноси ифодаланади ва шу маъноси билан тушум келишигиға синонимик муносабатда бўлади. Бироқ чиқиш келишиги ҳаракатни предметнинг қисмиға ёки қисми орқали предметға ўтганлиги маъносини, тушум келишиги шу

келишикдаги сўз орқали ифодаланган предметга ҳаракатнинг тўлиғича ўтганлиги маъносини англатади. Қиёсланг: Юзларимни силаб-сийпалаб, Бахтинг бор, деб эсадиеллар.

Муҳокама учун саволлар:

- 1.1. Отларда кўплик қўшимчаси яна қандай маъноларда қўлланилади?
- 1.2. Мавҳум ва атоқли отлар кўплик қўшимчасини олганда қандай маъноларни англатади?
- 1.3. Келишик қўшимчаларининг услубий хусусиятларини санаб беринг.
- 1.4. Қаратқич ва тушум келишигининг турли маъноларда қўлланишини изоҳланг.
- 1.5. Гул очилди, гул барги, гул келтирди жумлаларини қиёсланг.
- 1.6. Тушум келишиги билан чиқиш келишиги қўшимчалари қўлланишидаги ўхшаш ва фарқли томонларини қиёсланг.
- 1.7. Жўналиш келишиги билан тушум келишиги қўшимчасидаги синонимик муносабатни изоҳланг.
- 1.8. Келишик қўшимчаларини кўмакчилар билан синонимик муносабатда бўлишини мисоллар ёрдамида изоҳланг.

2-савол бўйича дарс мақсади:

- Талабаларда эгалик қўшимчаларининг услубий қўлланилиши ва субъектив баҳо қўшимчаларининг услубий хусусиятлари ҳақида тушунчалар ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 2.1. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги эгалик категориясининг услубий хусусиятларини тушунтиради.
- 2.2. Талабаларга –ники қўшимчасининг услубий хусусиятларини тушунтира олади.
- 2.3. Эгалик қўшимчалари қайси ҳолатларда тушириб қолдирилишини изоҳлай олади.
- 2.4. Эгалик қўшимчаларининг маъно нозикликларини ажрата билади.
- 2.5. Отларда субъектив баҳо шакллариининг услубий хусусиятларини изоҳлай олади.

2- саволнинг баёни:

Эгалик категориясининг усулбуй хусусиятлари

Ҳозирги ўзбек тилида эгалик категорияси кўрсаткичларининг морфологик вариантлари унча кўп эмас. Иккинчи шахснинг кўплиги уч морфологик вариантга эга: -ингиз, -инглар, -ларинг. Учинчи шахс кўрсаткичининг эса иккита морфологик варианты бор: -и, -си.

Иккинчи шахснинг морфологик вариантларидан –ингиз формаси адабий тил учун ҳам, оғзаки сўзлашув нутқи учун ҳам умумий. Қолганлари эса жонли сўзлашув нутқи учун характерли. Уларни оғзаки нутқда, бадий ва публицистик нутқда бир-бирларига нисбатан синоним сифатида қўллаш мумкин.

-и, -си вариантларининг қўлланиши қатъий қонуниятга асосланган. Уларни бири ўрнида иккинчисини ишлатиш кўпинча адабий тил нормасининг бузилишига олиб келади.

Умуман, эгалик тушунчаси ўзбек тилида морфологик, синтактик ва арилиш йўллар билан ифодаланади. Қаратувчи қўлланмаган ҳолатда тегишлилик, хослик маъноси эгалик қўшимчасини олган қаралмишдин сезилиб турса, бу морфологик йўл билан эгаликнинг ифодаланиши ҳисобланади.

Ўзбек тилида, умуман туркий тилларда ҳам эгалик қўшимчаларининг кишилик олмошларига алоқадорлиги, яъни эгалик қўшимчасининг ҳар бири ўзи қўшилиб келган сўз орқали ифодаланган предметнинг маълум шахсга тегишли эканлигини кўрсатиши худди шу шахсларни кўрсатувчи–кишилик олмошлари билан ифодаланган қаратувчини тушириб қолдириш имкониятини туғдиради. Чоғиштиринг: менинг китобим// китобим, сенинг китобинг// китобинг. Ўзбек тили эгалик, қарашлилик тушунчасини ихчам ифодалаш хусусияти Билан бошқа кўпгина тиллардан фарқ қилади. Жумладан, немис, француз, рус тилларида (моя книга) –қаралмиш ҳеч қандай қўшимча олмайди. Қаратқич тушириб қолдирилса, предмет кимга ёки нимага тегишли эканлигини билиб бўлмайди.

Ўзбек тилида ҳам баъзан оғзаки нутқда ва поэзияда эгалик тушунчасини менинг китоб тарзида ифодалаш учрайди. Эгаликнинг бундай ифодаланиши синтактик усул билан ифодаланиш деб юритилади. Бизнинг хотинларга ҳаё фазилят, меҳнат бор, муҳтожлик доим бегона. (Ғ.Ғ.)

Қарашлилик, эгалик тушунчаси –**ники** қўшимчаси воситасида ҳам ифодаланади. Бундай вақтда абстракт эгалик маъноси англашилади. Чунки –ники қўшимчасини олган сўз қайси предметга ёки шахсга (хоҳ бирлик, хоҳ кўплик бўлсин) тегишлилиги аниқ кўрсатилмайди. -ники қўшимчасини олган сўз гапда илгари эслатилган предметнинг шах сёки предметга тегишли эканлигини кўрсатади. Баъзан –ники қўшимчасини олган сўз гапда қўлланади-ю, аммо қарашли бўлган предмет тушириб қолдирилади. Бундай вақтда у гап конструкциясидан билиб олинади. Масалан: «Холамнинг бола-чақалари бўлмаганлигидан уйлари бизникига ўхшаш тўс-тўполон эмас, йиғинчоқлик»(Ғ.Ғ) гапида уйимиз сўзи тушириб қолдирилган. Уни гап конструкцияси талаб ҳам қилмайди. Лекин жумла мазмунидан холанинг уйи бизнинг уйга таққосланаётганлиги анна шу «бизникига» сўзидан англашилиб туради. Бизники сўзи бу ўринда «бизнинг уй» бирикмаси билан синонимик муносабатда.

Агар –(и)м, -(и)нг, -(и)миз -(и)нгиз туридаги эгалик қўшимчалари ўзи қўшилиб келган сўз орқали ифодаланган предметнинг бирор шахсга тегишли эканлигини билдирса, -ники қўшимчаси шахсга тегишли бўлган предметни кўрсатувчи сўзга қўшилмайди., балки у предмет қарашли бўлган шахс ёки предметни кўрсатувчи сўзга қўшилади. Бу хусусияти билан –ники қўшимчаси эгалик қўшимчасидан кўра қаратқич келишиги қўшимчасига яқинлашади. –ники қўшимчали конструкцияни шунинг учун ҳам қаратқичли (аралаш) конструкция билан алмаштириш мумкин: Китоб сеники (меники ёки уники) каби бирикмаларни ўрни билан маънога унча зарар етказмаган ҳолда, менинг (сенинг ёки унинг) китоби (-м, -инг), гулнинг гунчаси, гул эса менинг (сенинг ёки унинг) гули (-м, -инг) типдаги конструкцияларни қўлласа бўлади.

–ники қўшимчаси аниқланган маънони баъзан қаратқич келишиги қўшимчаси ҳам бажаради. Бу кўпроқ поэзия тили учун хос:

Бағрингга торт, кучоқла, баҳор! Жозибалар барчаси сенинг, Ишга кирган, гуллаган чоғи, Сен ёшлиги буюк ўлканинг. (Ҳ.О)

Эгалик қўшимчасини қуйидаги ҳолатларда тушириб қолдириш мумкин:

1. Эгалик қўшимчасини олиш лозим бўлган сўз (қаралмиш) жамлик, тур маъносини ифодалаганда, I шахс эгалик қўшимчасининг кўплик шакли туширилиб қолдирилиши мумкин: -Ўзимизнинг **узумдан**, раҳматли қиблагохимиз ўтказганлар. (Ж.Икромий)

2. Қаралмиш атоқли отлар билан ифодаланганда, I шахс эгалик қўшимчасининг кўплик шакли туширилиб қолдирилиши мумкин: бизнинг **Ватан**, бизнинг **Тошкент каби**.

Бунда эгалик қўшимчаси тушириб қолдирилганлиги қаратқичдан билиниб туради. Қаратқич қаралмишли бирикманинг бу кўриниши поэтик нутқ учун хос.

3. Қаратқич қаралмиш орқали ифоаланган предмет ёки белги билан фахрланганда, мағрурланганда III шахс эгалик қўшимчасининг кўплиги туширилиб қолдирилиши мумкин: Бизнинг хотинларга ҳаё фазилат, Вафо ҳунаридир, меҳнат одати. (Ғ.Ғ)

Эгалик қўшимчасини олган сўзлар соф эгалик (реал қарашлилиқ), қарашлилиқ маъносидан ташқари, қуйидаги маъно нозикликларини ифодалайди:

1. Эркалиштиш, илҳомлантириш маъносини. Бу маъно кўпроқ эгалик қўшимчасини олган сўзни эрка, хушрўй, жон, она каби сўзлар ёки субъектив баҳо шакллари билан бирга ишлатиш натижасида келиб чиқади, бу сўзлар ва субъектив баҳо шакллари эгалик қўшимчасининг шу маънони ифодалашида актуализатор ролини бажаради. Сўзловчи ёки ёзувчи эгалик қўшимчасини бундай қўллашда шу қўшимчани олган сўз орқали ифодаланган предметга ёки воқеа-ҳодисага бефарқ қарамайди, унга ўз муносабатини билдиради. Бу муносабат, асосан, ижобий хатактерга эга бўлади. Бироқ шуни унутмаслик керакки, интонация воситасида ҳар қандай ижобий маъно билдирувчи ёки нейтрал маъноли сўзга ҳам аниқ ситуацияда салбий бўёқ бериш мумкин. Қизим, қизгинам, болам, болажоним, она қизим, эрка қизим туридаги сўзлар ва бирикмаларнинг экспрессивлик жиҳатдан фарқини чоғиштириб кўринг: қизим сўзи интонация ёрдамида эркалатиш маъносини беради. Лекин қизгинам, болажоним, она қизим каби сўз ва бирикмалар алоҳида интонациясиз ҳам эркалатиш маъносини бера олади: Баракалла, болажонларим, кўнгилларинингга нима ёқса, шуни қилинглар, -деди у.
2. Койиш, нолиш, норозилик маъносини. Бундай маънони аниқлашда контекстнинг аҳамияти катта. – Шўргинам курсин... Кўрмайсизларми...Беш-олти йилдан бери битта пайпоқ олиб бергани йўқ-ку ҳамма кийимларимга керосин сепиб ўт кўйди...(А.Қ.)
3. Тинчлантириш, ачиниш маъносини. Бунда ҳам интонация, контекст ҳал қилувчи роль ўйнайди: **-Болагинам**, бу аҳволда ўзингни еб кўядиганга ўхшайсан-ку! («Гулдаста»).
4. Киноя, кесатиқ маъносини. Совқотиб қолдиларингми?-Совуқ, **ошнам**, қишлоққа тез етамизми деяпман? (Д.Фурманов)
5. Эгалик қўшимчасини олган сўз ундалма вазифасида келиб, тингловчининг диққатини ўзига тортиш учун ишлатилади. Шу билан бирга огоҳлантириш, таъкид, менсимаслик маъносини билдиради: **Иним**, сен ҳали ёшсан, энди йигирма иккига қадам кўйдинг. (Ж.Шарипов)
6. Фахрланиш, камтаринлик маъносини билдиради. Камтаринлик маъноси, асосан, илмий усул учун хос бўлиб, эгалик қўшимчасининг кўплик шакли унинг бирлиги ўрнида қўлланганда юз беради. Мисол: Ишимизда йирик турколог олимларнинг фикрларига асосланганмиз (ишимда дейилмоқчи). Фахрланиш маъносини англатиш учун эгалик қўшимчасидан фойдаланиш оғзаки нутқда ҳам, бадиий асар тилида ҳам учрайди: Олахўжа тушунтирди:

- Бу бизнинг ўғлимиз, мулла, буни ўзингиз алоҳида эътибор бериб ўқитасиз. (П.Т.)

7. Эғалик қўшимчаси ижобий қиррали маънодаги сўзларга қўшилганда ҳам, эркалатиш маъносини англатади:

- Қизарма энди, **бўтам**, –деди Набигул амаки мени тушунгандек маъноли жилмайиб, -лекин бундан кейин ҳеч қачон сўроқсиз бунақа иш қилма.

8. Оилавий муносабатда қўлланадиган айрим табулашган сўзларга қўшилиб, хушмуамалалик маъносини ифодалайди: -Э, э, келанг, **онаси** Манзура Муқимова, манавини кўринг-а. –Домла шишани унинг бурнига яқинлаштирди. («Чаккига дакки»)

Феълларда модаллик шакллариининг услубий хусусиятлари.

Ҳозирги ўзбек тилидаги **–ча, –гина, –чок, –чак, –чиқ, –лоқ, –жон, –хон** туридаги сўзловчининг борлиққа, ўз нутқига муносабатини кўрсатувчи шакллари, асосан, от ва сифат таркибидан ўрганилиб, феълларда модаллик шакллари термини билан юритилади.

Морфологик шакллар ичида феълларда модаллик шаклларида услубий бўёқ аниқ сезилиб туради. Бу шакллар кўпроқ бадиий нутқ учун характерли бўлиб, у оз бўлса-да, оғзаки сўзлашув нутқида учрайди.

Адабий жанрлардан асосан лирик жанрда ёзилган поэтик асарларда, публицистикада кўзга ташланади. Расмий иш қоғозлари, юридик ҳужжатлар, илмий услубларда услубий бўёқ кам ишлатилади.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, услубий бўёққа эга бўлган ўзда шу маънони кўчайтириш учун хизмат қилувчи эғалик қўшимчасидан аввал эркалаш-кичрайтириш шакллари қўшилган бўлади. Агар феълларда модаллик шакллари экспрессив қиррали сўзга эркалаш-кичрайтириш оттенкаси қўшса, ундан сўнг қўшиладиган эғалик қўшимчаси шу маънони кучайтиради, таъкидлайди. Семантик плеоназм юз беради. Сўзсиз, маънода ҳам айрим нозик ўзгаришлар бўлади. Қуйидаги жуфтларни чоғиштириб кўринг: бек // бекач // бекачим, кўзи// кўзича//кўзичоғим, той//тойча каби.

Кичрайтириш оттенкали феълларда модаллик шакллари. –ча морфемаси. Бу қўшимчанинг сўз ясовчилик, сўз ўзгартувчилик ва шакл ясовчилик хусусиятлари мавжуд. Бўғча, ақча, олача каби сўзлар таркибидаги **–ча** қўшимчаси феълларда модалликни билдирувчи **–ча** қўшимчасининг омоними.

Функционал усулда **–ча** морфемаси ҳар хил кўринишларга эга эмас. У кўпроқ феълларда модалликни ифодалашда сўзлашув нутқида ишлатиладиган морфема ҳисобланади. **–ча** морфемаси бошқа морфемалар билан кам синонимик муносабатда бўлади. Феълларда модаллик ифодалашда эса баъзи қўшимчаларга синоним бўла олади: қизча//қизалоқ каби. Баъзан **–ча** қўшимчаси тожик тилидан қаул қилинган **–ак** қўшимчаси билан синоним бўлади: йўлча// йўлак//. Бироқ буларнинг маъносида нозик фарқлар сезилиб туради. Масалан, қизча сўзида кичрайтириш оттенкаси кучлироқ бўлса, қизалоқ ва қизгина шалларида эркалатиш оттенкаси кучлироқ.

–ча қўшимчаси контекст, лексик-грамматик куршов, негиз англатган маъно билан боғлиқ равишда феълларда модаллик эмоционаллик, экспрессивликка-услубий бўёққа эга бўлади. Яъни сўзловчи нутқ қаратилган предметни кичрайтириш билан бирга уни ўз нуктаи назаридан ё ижой, ё салбий томондан баҳолайди. Бундай вақтда **–ча** нинг бу

маъноси асосий (кичрайтириш) маъноси устидан қўйилган иккинчи қаватга ўхшайди. Ана шу иккинчи қаватда сўзловчининг объектга муносабати, баҳоси мужассамлашади. **-ча** қўшимчаси туб маъноси билан кичик нарсани эмас, балки нейтрал қимматдаги сўзларга қўшилиб, кичрайтириш оттенкасини келтириб чиқаради. Агар у кичрайтириб кўрсатувчи аниқловчиси бўлган сўзларга қўшилса, кичрайтириш билан бирга эркалаш оттенкаларини ҳам ифодалайди. Яъни:

эшик//эшикча// кичкинагина эшикча

-ча морфемаси кўрсатилган ижобий оттенкали маъно билан бирга салбий эмоционал – экспрессив маънони – камситишни ҳам билдириши мумкин. Бу кўпроқ сўзловчининг ўзини объектга нисбатан устун қўйиш ҳиссиёти асосида пайдо бўлади. Бу эса контекст ва интонациядан сезилади: Аҳмадча, Салимча каби. Мисол: Қани, гапир, галстук таққан **мақсимча!** (Мирмуҳсин).

Бир ойдан сўнг кўзин юмиб Маманиёз,

Кўканчага мерос қопти буд-шуд, оз-моз. (Ғ.Ғ)

-чак, -чоқ, -чиқ қўшимчалари бир-бирлари билан синонимик муносабатда бўлиб, бири иккинчисининг функциясини бажариши мумкин: солинмоқ //солинчак, эринчоқ// эринчак каби.

-чоқ, -чак шакллари ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқ учун, **-чиқ** эски ўзбек тили (қопчик, қорачик -ҳозир ҳам актив) ва сўзлашув нутқи учун хос.

Бироқ болачиқ, ёнчиқ, ипчиқ, кавариик каби сўзлардаги **-чиқ** қўшимчасини **-чоқ** билан алмаштириб бўлмайди. Демак, улар ҳар доим ҳам бир-бирининг вазифасини бажара олмайди.

-гина эркалаш оттенкасини ифодаловчи энг маҳсулдор қўшимча **-кина, -қина** эса унинг фонетик вариантлари ҳисобланади. Функционал усулларда бу қўшимчаларнинг бошқа шакллари йўқ. Бу қўшимчалар эркалаш, суюш маъносида, асосан, сўзлашув ва бадий нутқда ишлатилади. Расмий ва илмий усулда улар жуда кам қўлланилади – пассив.

-гина морфемаси кичрайтириш, эркалаш маъносида **-ча** қўшимчаси билан синоним бўла олади: қизгина //қизча каби.

-гина қўшимчаси **болагина, қизгина** каби от ва сифатларга қўшилиб, субъектнинг объектга муносабатини билдиради. Бу қўшимчалар **секингина, эндигина** каби равиш, олмош, сон, хатто ундов ва кўмакчиларга ҳам қўшила олади.

Семантикасида озлик, камлик, кичиклик маъноси мавжуд сўзларга қўшилган **-гина** сифатнинг қиёсий даражасини билдирувчи **-роқ** қўшимчаси билан синонимик муносаатда бўлади: озгина //озроқ. Озликнинг аксини кўрсатувчи сўзларга қўшилганда ва бошқа кўпгина ҳолларда **-гина** қўшимчасини **-роқ** қўшимчаси билан алмаштириш мумкин эмас: анчагина// анчароқ.

-гина қўшимчаси сифатларга қўшилиб, **-имтир, -иш, -ғиш** шакллари билан ҳам вазиятга кўра синоним бўла олади: окқина //оқиш.

-гина қўшимчаси ўзи қўшилиб келган сўз билан биргаликда қуйидаги маъноларни англатади:

а) кичрайтириш маъносини: Онаси тўрдаги бурчакка югуриб сарғайиб кетган **кичиккина** қоғоз олди.

б) кичрайтириш-эркалаш маъносини: Агар қимматли вақтларингизни аямасангиз, бир **энликкина** хат ёзсангиз...

в) эмоционал-экспрессивлик маъносини: Бу ўринда **–гина** **(–кина, –қина)** кўшимчаларини олган сўзнинг кўчма маъносига эътибор берилади. Масалан, ақлнинг ката-кичиклигини ўлчовчи ўлчов бирлиги йўқ. Турмушнинг аччиқ ёки ширинлигини ҳам ўлчовчи махсус ўлчов бирлиги йўқ. Шу сабабли кичкина ақл ширингина турмуш дейилганда, улар тўғри маънода тушунилмайди, балки турмуш курганларнинг иноқ яшаши, ақл эгасининг кичиклиги англашилади.

–гина кўшимчасининг эмоционал-экспрессивликни англатишида гапнинг умумий руҳи ва нутқ сўзланиб турган турган пайт муҳим роль ўйнайди. Бунда **–гина** кўпинча эскспрессив бўёқдор сўзга қўшилади: Йў-ўқ, азизим, бекоргинани айтибсан дедим, бу гапинингни қўй дедим.

-лоқ кўшимчаси ҳам отларга қўшилиб, субъектив маъно англатади. Бу кўшимча кичрайтириш-эркалаш маъносини англатиш учун хизмат қилади ва асосан, семантик жиҳатдан нисбатан кичик, нозик предметларни англатувчи сўзларга қўшилади. У отларга қўшилиб, кичрайтириш-эркалаш маъносини билдирганда, **-ча** кўшимчаси билан синонимик муносабатга кириша олади: бўталoқ //бўтача, қизалoқ// қизча.

-лоқ кўшимчаси ҳам кичрайтириш (чақалoқ, бўталoқ), кичрайтириш –эркалаш (қизалoқ), баъзан эса контекст Билан боғлиқ равишда эмоционал-экспрессивликни ҳам ифодалай олади.

Феълларда модаллик ифодаловчи шундай шакллар ҳам борки, улар фақат кишиларга айтиб қўйилган номларга, қавм-қариндошларни билдирувчи сўзларга қўшилади ва сўзловчининг объектга муносабатини билдиради. Бу гуруҳга кирувчи кўшимчалар, асосан, эркалаш, эмоция ифодалаш учун хизмат қилади.

Феъллардаги модалликни билдирувчи бундай кўшимчалар эркакларнинг исмига қўшиладиган (**-жон, -бой, -бек, -қул**) ва аёлаларнинг исимга қўшиладиган (**-хон, -ой, -гул, -бону, -бека, -бекач, -биби, -нисо**) шакллар деб икки ката гуруҳга ажратилади. Буларнинг баъзилари –хон ва –жон кабилар аёл ва эркаклар исмига ҳам , қавм-қариндошлик атамаларга ҳам алмашиб қўшила бериши мумкин: Мусахон, Алихон, Отахон, Ўғилжон, Қизларжон, аммажон, холажон каби. Бироқ бошқаларнинг синонимлар сифатида алмаштириб қўллаб бўлмайди. Улар ўртасидаги чегара қатъий. Лекин ҳар бир гуруҳ ўз ичида бир-бирлари Билан синонимик муносабатга киришиши мумкин: Муроджон//бек//бой//қул; Мустафожон// бек// бой// қул; Турсунхон//ой//гул//бону//биби; Салимахон//ой//бону//гул// биби

Бу феълларда модаллик формаларидан **–жон, -хон, -бой** нисбатан фаол, **-қул, -нисо, -бека, -бекач, -бону** шакллари эса ҳозирги ўзбек тилида нисбатан нофаол ишлайди.

Хосланган услубларнинг сўзлашув ва бадий услуб тури учун хос. Расмий ва илмий усулда мазкур шакллар объектни баҳоловчи восита сифатида қўлланилмайди.

Ўзбек тилида баъзан эркалашнинг айрим русча шакллари ҳам учраб туради: **-чик, -очка, -ечка, -ик.**

Улар баъзан кичрайтириш, эркалаш маъноларини беришда, баъзан эса киноя, пичинг маъноларини келтириб чиқаришда фойдаланилади. Бу шаклларнинг қандай маънода ишлатилганлиги контекстдан билиб олинади. Булар поэзияда **–жон, -хон** морфемаларининг синонимлари сифатида ҳам ишлатилади: Дедилар бир йиғинда керакмас ҳеч хон демак, Хайрихоннинг ўрнига Хайричкаси яхшидир. (В.Абдулла)

-он қўшимчасига икки хил қараш мавжуд. Айрим тилшунослар уни форс-тожик тилидаги –он каби кўплик қўшимчаси сифатида талқин қилсалар, иккинчи бир хиллар «кичрайтиш-эркалаш билдирувчи морфема» (А.Гуломов) сифатида изоҳлайдилар.

-кон, -вор, -гон, -дон, -лон морфемалари ҳозирги ўзбек тилида санокли сўзлардагина ишлатилади ва катталаштириш, эркалаш, тантанаворлик маъноларни билдириш учун хизмат қилади: **сухандон, чандон, билагон, олагон, тепагон, топагон, улуғвор, зўравон, учовлон** каби. **Топғич топагон, ўғил ўғлон, улуғ улуғвор** сўзлари маъно қирраларини фарқни қиёс қилинг: улуғ (великий) – улуғвор (величественный, грандиозный). (Қаранг: Узбекско-русский словарь. М., 1959. стр475-476)

Ўзбек тилида камситиш, киноя, пичинг каби феълларда модалликни ифодаловчи махсус морфемалар йўқ. (Бошқа тилларда, масалан, рус тилида бор.) Бундай маъно ўзбек тилида контекст ва махсус интонация ёрдамидагина ифодаланади. Масалан, -лар қўшимчаси контекст ва интонация билан боғлиқ равишда киноя маъносини англатиши мумкин: Бир бой мақбара солдирибди. Мақбара битгандан кейин устани чақириб: Қани айт бу иморатнинг мукамал бўлиши учун Яна нима етишмайди деб сўрабди. Шунда уста:

- Фақат жасадлари, холос, -деб жавоб берибди. («Ўзбекистон маданияти».)

Сўзловчи –**жон** морфемасини ўзидан ёши ката кишига мурожаатида унинг исимга (ака, тоға, бўла каби кавм-қариндошлик терминларини қўлламай) қўшиб айтиш билан камситиш услубий бўёқдорлигини бериши мумкин: Қиёсланг: Аҳмаджон ака келди (камситиш йўқ). Худи шу кишига нисбатан Аҳмаджон келди (сўзловси Аҳмаджонга нисбатан кичик ёшда) дейилса, камситиш услубий бўёқдорлиги юзага келади.

Феълларда модаллик шаклларининг плеонастик равишда қаватланиб ишлатилиши таъкид, кучайтириш каби маъно нозиклигини келтириб чиқаради ва услубий қийматга эга бўлади. Қиёсланг: кўрпа//кўрпача// кўрпачача; **Мақсим//Мақсимча//Мақсимчача; бўта//бўталок//бўталокча// бўталокқина** каби.

Муҳокама учун саволлар:

- 2.1. Эгалик қўшимчаларининг услубий қўлланилишини тушунтиринг.
- 2.2. Субъектив баҳо қўшимчаларининг услубий тавсифини беринг.
- 2.3. –ники қўшимчасинининг услубий хусусиятларини тушунтиринг.
- 2.4. Эгалик қўшимчаларини қайси ҳолатларда тушириб қолдириш мумкин.
- 2.5. Эгалик қўшимчаларининг маъно нозикликларини айтинг.
- 2.6. Эгалик қўшимчаларининг шахслар бўйича алмаштириб ишлатилиши қандай кўринишларга эга?
- 2.7. Субъектив баҳо шаклларининг услубий қўлланилишини изоҳланг.
- 2.8. –ча қўшимчасининг бошқа қўшимчалар билан синонимик муносабатини кўрсатинг.
- 2.9. –гина қўшимчасининг маъноларини санаб беринг.
- 2.10. –он қўшимчаси ҳақида қандай қарашлар мавжуд.

Мавзу бўйича ечимини кутаётган илмий муаммолар:

1. –лар кўплик қўшимчасининг турли маъно нозикликларига эга. Сиз юқоридаги маъно нозикликларига яна қандай ҳолатларни қўшимча қиласиз?

2. Сизнингча эгалик қўшимчаларининг ноўрин қўлланиши адабий тил меъёрларининг бузилишига олиб келадими? Илмий далилланг.

6-амалий машғулот: От шаклларининг услубий хусусиятлари.

Ажратилган вақт-2 соат.

Дарс мақсади:

- Отларнинг услубий хусусиятлари тўғрисида талабаларда тушунчалар ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 5.1. От шаклларига умумий тавсиф бера олади.
- 5.2. Кўплик ва келишικ категорияларининг услубий хусусиятларини айта олади.
- 5.3. Эғалик категорияси модалликнинг услубий хусусиятларини изоҳлай олади.

Ишни бажариш тартиби:

- 1.-лар кўшимчаларининг сўзлашув, илмий ва публицистик услубларда қўлланилиш хусусиятларини ўрганиш.
2. Келишικ кўшимчаларининг ўзаро синонимик муносабатини таҳлил қилиш.
3. Келишικ кўшимчалари ва кўмакчиларнинг функционал алмашилишини аниқлаш.
4. Эғалик кўшимчаларининг услубий қўлланилишининг тавсифини беринг.
5. Субъектив баҳо шакллариинг услубий тавсифига умумий таъриф бериш.
6. От ясовчи кўшимчаларнинг услубий қўлланилиши.
7. Кўшма, жуфт ва такрорий отларнинг услубий кўринишларини таҳлил қилинг.

Керакли адабиётлар:

1. А. Ҳожиев. Ўзбек тили сўз ясалиши. Т.: Ўқитувчи, 1989 й.
2. Ўзбек тили грамматикаси, 1-том. Морфология.-Тошкент: Фан, 1975 й.
3. А. Абдуллаев. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши.-Тошкент: Фан, 1983 й.
4. А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Х. Рустамов. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1983 й.
5. Ш. Шоабдурахмонов, М. Асқарова, А. Ҳожиев, И. Расулов, Ҳ. Дониёров. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм.-Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
6. Р. Қўнғуров, С. Каримов, Т. Қурбонов. Ўзбек тили функционал стиллари. С.: СамДУ нашри, 1984 й.
7. Ё. Тожиев, Н. Ҳасанова, Ҳ. Тожиматов, О. Йўлдошева. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари (оммабоп қўлланма). Т., 1994 й.
8. Ё. Тожиев. Ўзбек тили морфемикаси.-Тошкент, 1992.
9. Ё. Тожиев. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси.-Тошкент: ТошДУ нашри, 1987 й.

В) Мустақил иш топшириқлари:

1-топшириқ: Отларда шахс-сон ва келишικ кўшимчаларини таҳлил қилиш.

- 1.1. –лар кўплик кўшимчасининг кўшимча маъноларини аниқланг.
- 1.2. Келишικ кўшимчаларининг бошқа маъноларда қўлланилишининг сабаблари.
- 1.3. Сон ва келишικ кўшимчаларининг услубий қўлланилишини изоҳланг.

2-топшириқ: Отларда эғалик ва модаллик кўшимчаларига тавсиф бериш.

- 2.1. Эғалик кўшимчаларининг нозик маъно қирраларини, субъектив баҳо шакллариинг услубий хусусиятларини белгилаб кўрсатинг.
- 2.2. –ча, -гина, -он кўшимчаларининг қўлланилишидаги ранг-барангликни мисоллар асосида кўрсатинг.

3-топшириқ: Кўплик ва келишικ кўшимчаларининг қўлланилишидаги нуқсонларга бадий адабиёт ва матбуот саҳифаларидан мисол топиш.

Ушбу топшириқларни қуйидаги асарларга мурожаат қилиш ёрдамида аниқлаш мумкин:

1. А. Шомаксудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Х. Рустамов. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1983 й.
2. Ш. Шоабдурахмонов, М. Асқарова, А. Ҳожиёв, И. Расулов, Ҳ. Дониёров. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм.-Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
3. Р. Қўнғуров, С. Каримов, Т. Қурбонов. Ўзбек тили функционал стиллари. С.: СамДУ наشري, 1984 й.
4. Ё. Тожиёв, Н. Ҳасанова, Ҳ. Тожиматов, О. Йўлдошева. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари (оммабоп қўлланма). Т., 1994 й.
5. Ё. Тожиёв. Ўзбек тили морфемикаси.-Тошкент, 1992.
6. Ё. Тожиёв. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси.-Тошкент: ТошДУ наشري, 1987 й.
7. Бадиий адабиёт ва матбуот саҳифалари.

Г) Модул бўйича якуний машғулот. От-сўзларининг семантик-услубий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Кўплик маъносининг ифодаланишидаги услубий имкониятлар. –лар қўшимчасининг феъл, олмош, равишларга қўшилиб келиши ва услуб хусусиятлари. –лар қўшимчасининг сўзлашув, илмий ва публицистик услубларда қўлланиш хусусиятлари.

2. Келишиқ қўшимчаларининг белгили ва белгисиз, плеонастик қўлланиши ва ўзаро синонимлик муносабати. Келишиқ қўшимчалари ва кўмакчиларнинг функционал алмашуви. Буларнинг нутқ услубларида қўлланиш хусусиятлари. Эғалиқ маъносининг ифодаланиши ва уларнинг плеонастик қўлланиши, функционал алмашинуви. Булардан услубий мақсадларда фойдаланиш.

3. Субъектив баҳо шакллариининг услубий тавсифи. Уларнинг ифодаланиш шакллари ва усуллари; вариантлари, синонимияси ва плеонастик қўлланиши. Булардан сўзлашув ва бадиий нутқда услубий мақсадларда фойдаланиш.

4. От ясовчи қўшимчаларнинг услубий тавсифи. Қўшма, жуфт ва такрорий отларнинг услубий қўлланиши.

Назорат саволлари:

1. Отларда кўплик қўшимчаси яна қандай маъноларда қўлланилади?
2. Мавҳум ва атоқли отлар кўплик қўшимчасини олганда қандай маъноларни англатади?
3. Келишиқ қўшимчаларининг услубий хусусиятларни санаб беринг.
4. Қаратқич ва тушум келишигининг турли маъноларда қўлланишини изоҳланг.
5. Гул очилди, гул барги, гул келтирди жумлаларини қиёсланг.
6. Тушум келишиги билан чиқиш келишиги қўшимчалари қўлланишидаги ўхшаш ва фарқли томонларини қиёсланг.
7. Жўналиш келишиги билан тушум келишиги қўшимчасидаги синонимик муносабатни изоҳланг.
8. Келишиқ қўшимчаларини кўмакчилар билан синонимик муносабатда бўлишини мисоллар ёрдамида изоҳланг.
9. Эғалиқ қўшимчаларининг услубий қўлланилишини тушунтиринг.
10. Субъектив баҳо қўшимчаларининг услубий тавсифини беринг.

11. –ники қўшимчасинининг услубий хусусиятларини тушунтиринг.
12. Эгалик қўшимчаларини қайси ҳолатларда тушириб қолдириш мумкин.
13. Эгалик қўшимчаларининг маъно нозикликларини айтинг.
14. Эгалик қўшимчаларининг шахслар бўйича алмаштириб ишлатилиши қандай кўринишларга эга?
15. Субъектив баҳо шакллариининг услубий қўлланилишини изоҳланг.
16. –ча қўшимчасининг бошқа қўшимчалар билан синонимик муносабатини кўрсатинг.
17. –гина қўшимчасининг маъноларини санаб беринг.
18. –он қўшимчаси ҳақида қандай қарашлар мавжуд.

Тавсия қилинган адабиётлар:

1. Ё. Тожиев. Ўзбек тили морфемикаси.-Тошкент, 1992.
2. Ё. Тожиев. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси.-Тошкент: ТошДУ нашри, 1987 й.
3. А. Шомаксудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Х. Рустамов. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1983 й.
4. Ш. Шоабдурахмонов, М. Асқарова, А. Ҳожиев, И. Расулов, Ҳ. Дониёров. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм.-Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
5. Р. Қўнғуров, С. Каримов, Т. Қурбонов. Ўзбек тили функционал стиллари. С.: СамДУ нашри, 1984 й.

11-Мавзу: Сифат, сон ва олмошлар услубияти

Ажратилган вақт – 2соат

Асосий саволлар:

1. Сифат ясовчи қўшимчалар орасида маънодошлик. Сон услубияти.
2. Олмош услубияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

Мавзуга оид таянч тушунчалар ва иборалар:

Сифат. Муҳим услубий восита. Сон шакл ясовчи қўшимчалар. Шаклдошлик. Олмошлар –лар қўшимчаси. Олмош турлари. Нутқ услублари.

Мавзуга оид муаммолар:

1. Сифат даражаси ҳосил қилувчи –роқ қўшимчасини қиёсий даража қўшимчаси қандай қўшимчалар билан синонимли кмуносабат ҳосил қилиши мумкин?
2. Нима олмошини қандай нозик қирраларини биласиз?

1-савол бўйича дарс мақсади:

Талабаларда сифат ва сон туркумларининг услубий хусусиятлари ҳақидаги тасаввур ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 1.1. Сон ва сифатнинг услубий хусусиятларини изоҳлай олади.
- 1.2. Сифат даражаларини ажрата билади.
- 1.3. Сифат ясовчи қўшимчаларни санаб беради.
- 1.4. Соннинг услубий қўлланишини тасаввур қилади.
- 1.5. Сонлардаги шакл ясовчи қўшимчаларнинг услубий хусусиятларини бир-биридан фарқ қила олади.

1- саволнинг баёни:

Сифат маълум бир белгини кўрсатувчи мустақил сўз бўлиб, шакли жиҳатидан бошқа сўз туркум (от ва отлашган сўзлар) ларининг маълум хусусиятини аниқлаштиради, унинг маъносига аниқлик киритишга ёрдам беради.

Сифат сўз туркуми поэтик восита сифатида ҳам катта аҳамиятга эга. У бадий адабиёт тилида энг кўп учрайдиган ўхшатишдан ҳосил қилишда қўлланилади.

Бундан ташқари, сифат туркуми тармоғида синонимия ҳам кенг тарақий этган. Бу синонимиянинг хосланган услублар нуктаи назаридан чегараланганлиги ҳам сезиларли даражададир. Буларнинг ҳаммаси сифат сўз туркумининг услубий жиҳатдан талқин қилинишига имкон беради.

Сифат даражасини ҳосил қилувчи шакл услуби. Сифатлар предмет белгисини тўғридан-тўғри (оқ қоғоз, қизил олма) ва бир белгини бошқа белги билан чоғиштириб, қиёс қилиб кўрсатиши мумкин. Шу хусусиятлари асосида сифатнинг қиёсий ва орттирма даражалари фарқланади.

Сифатнинг қиёсий даражаси **-роқ** морфемаси ёрдамида ҳосил қилинади ва у, асосан, белгининг меъёрига етмаганлигини билдиради. Мсалан: Тоқиси новчароқ одамнинг боши тегадиган эски болохона гулдор шолчалар, чиройли жиҳозлар билан безалган эди.

-роқ морфемаси ўзи қўшилиб келган сўз орқали ифодаланган предмет белгисининг оддий даража ҳолига етмаганлигини кўрсатиши билан шунга яқин маъно англатувчи **-иш**, **-мтир**, **-имтир** морфемалари билан синонимик муносабатда бўла олади. Қиёс қилинг: қорароқ қаромтир, қизилроқ қизғиш, сарикроқ, сарғиш. Уларнинг фарқи шундаки, қиёсий даража кўрсаткичи **-роқ** предмет белгисини бошқа белгиларга қиёсан кўрсатади. **-иш**, **-мтир**, **-имтир** (**-имтил**) морфемалари биргина предмет белгисининг камлигини, кучсизлигини англатади. Бу формаларнинг ўзи ҳам ўзаро синонимик муносабатдадир. Мисоллар: Уйларнингдаразасида ғира-шира сарғиш (сарғимтил) шуълалар кўрина бошлади.

-роқ морфемаси айрим белги билдирувчи аналитик шакллари билан ҳам синоним бўла олади: яхшироқ бир оз яхши, оқроқ- бир оз оқ, кўкроқ ним кўк каби.

-роқ қўшимчаси баъзан бошқа воситалар ёрдамида, улар билан бирликда предмет белгисининг нисбатан ортиқлигини ҳам кўрсатади: Салим Каримга қараганда каттароқ, Салима Каримага нисбатан чиройлироқ.

Жуфт сифатлар ҳам предмет белгисининг ортиқлигини кўрсата олади: кўм-кўк, қип-қизил, сап-сарик, қоп-қора каби. Маълум конструкцияларда энг сўзи юқоридаги жуфт сифатлар билан алмаштириб ишлатилиши мумкин:

Бир Ватаннинг ўғлиманким, ҳар тараф гул лола боғ,

Қалб кўзидай энг қоронғи кўчада порлар чироғ.

Осмонларнинг тиник, кўм-кўгини танлайман.

Мисоллардаги энг **қоронғи** бирикмаси ўрнида **қоп-қоронғи** сўзини , **кўм-кўк** сўзи ўрнида эса энг **кўк** бирикмасини қўллаш мумкин. Предмет белгисининг ортиқлигини кўрсатувчи энг сўзи ўрни билан худди шундай вазифа бажарувчи **жуда**, **ғоят**, **ниҳоят**, **беҳад**, **чексиз**, **ғоятда**, **ниҳоятда** каби сўзлар билан вазифадошлик қила олади. Чоғиштиринг: энг **гўзал//жуда //ғоят//ниҳоят//беҳад//чексиз// ғоятда гўзал**. Бу ўринда ҳам фарқ қиёсийлик ва бир предмет белгисининг қиёс қилинмасдан ортиқлигини кўрсатиш масаласи билан боғлангандир. Булардан энг, жуда сўзи ҳамма

усуллар учун умумий; **ғоят, беҳад, чексиз, ғоятда** кабилар шу вазифада кўпроқ бадий нутқ услуби ишлатилади.

Ўзбек тилида кўпгина услублар бир-бирига яқин ёки бир хил маъно англатувчи сифатлар ясайди. Сифат ясовчи қўшимчалар бир-бирлари билан ҳамда бошқа-бошқа гуруҳдаги сифат ясовчи қўшимчалар билан ҳам синоним бўла олади. Масалан, **-ли** қўшимчаси ўзбек тилидаги **–сиз** қўшимчаси ва форс-тожик тилидан қабул қилинган **бе-, но-** олд қўшимчаларининг антонимидир. **–сиз, бе-, но-** морфемалари предметнинг бирор белгига эга эмаслигини, **-ли**, аксинча, предметнинг бирор белгига, хоссага эга эканлигини кўрсатади: Қаршидаги уйдан мусиқа садоси эшитилади, торлар ёқимли ва ғамгин нола қилади.

Ўзбек тилида **–ли ва –лик** қўшимчалари кўпинча фарқланмасдан бири ўрнида иккинчиси ишлатила беради. Ҳатто баъзи илмий асарларда ҳам улар синонимлар сифатида талқин қилинади. Тўғри, баъзи сўзларда **–ли** ва **лик** қўшимчаларининг бири ўрнида иккинчисисни қўллаш мумкин. Масалан, чиройли-чиройлик, пулли-пуллик, сезиларли-сезиларлик сўзлари составида **–ли** ва **–лик** морфемаларининг алмаштирилиши маънога салбий таъсир қилмайди. Аммо милтиқли киши, кўзойнакли одам, самарқандлик одам, тошкентлик чавандоз типигаги конструкцияларда **–лик** ва **–ли** қўшимчаларини алмаштириб ишлатиш мумкин эмас ёки маънода тамоман фарқланувчи телпакли (одам) телпаклик (тери), болали (хотин), болалик (даврам) сўзларида ҳам **–ли** ва **–лик** қўшимчаларининг функцияларини бир-биридан тубдан фарқ қилади.

–ли қўшимчаси **–дор, –кор** ва **ба-** морфемалари билан синонимик сифатида функциядошлик қилади. Қиёс қилинг: **айбли//айбдор, гуноҳли//гуноҳкор** ва ҳ.к. аммо ҳамма вақт ҳам бу морфемаларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиб бўлмайди. Масалан, **виждонли, кучли, теракли** сўзларини **виждондор, бавиждон, кучдор** тарзида ишлатиш мумкин эмас.

Сифат ясовчи қўшимчалар тизимида яна қуйидагича синонимик ҳолатлар мавжуд:

–ги, –ки, –қи қўшимчасининг синоними: **–даги**: пастки -пастдаги, сиртқи-сиртдаги, бериғи-беридаги

–к (-ук, –ик, –ак), –қ (-ук, –ик, –ак). Синоними: **–ган**: синиқ-синган, чирик-чириган. Аммо тирик-тирилган тарзида қўллаш мумкин эмас.

–ма. Синоними **–ган**: сузма –сузилган, улама соч-уланган соч каби.

–қир, –гир, –қир, –гир. Синоними **–ағон**: чопқир-чопағон, топқир-топағон каби.

–манд. Синоними **–ли**: Ҳунарманд-хунарли, давланманд –давлатли каби.

–намо. Синонимлари: **–га** ўхшаш, **–га** ўхшайдиган: олимнамо-олимга ўхшайди, Мажнуннамо- Мажнунга ўхшайди. Баъзан –симон қўшимчаси билан синонимлар бўлади: олимнамо-олимсимон.

–симон. Синонимлари: каби, **–га** ўхшаш, сингари: одамсимон-одамга ўхшаш, ойсимон-ойга ўхшаш- ой каби –ой сингари; қиличсимон-қиличга ўхшаш-қилич каби-қилич сингари ва бошқалар.

Сонлар гап ичида умумий миқдорга аниқлик киритиш учун хизмат қилади. Бу хусусият билан улар сифатларга ўхшаб кетади. Қиёс қилинг: Магазиндан олма сотиб

олдим (аччикми, ширинми, оқми, қизилми) -қандай олма сотиб олинганлиги номаълум – Дўкондан қизил олма сотиб олдим -қандай олма сотиб олинганлиги маълум. Дўкондан кўп олма сотиб олдим (5 тами, 100 тами, неча килограмм?!-миқдор номаълум- Дўкондан беш килограмм олма сотиб олдим- миқдор маълум.)

Сонлар ҳамма вақт ҳам аниқ миқдорни кўрсатавермайди, балки айрим қўшимчалар ва баъзи бир сўзлар билан биргаликда ноаниқлик маъносини ҳам билдиради. Бу кўпроқ бир сонига тегишлидир. Масалан,

Юз очганда аёз бир саҳар,

Хайр! –деб сочинг силаганларим,

Сенга тоқат тилаганларим. (Миртемир)

Кўчада сизни бир киши чақиряпти. (Оғзаки нутқ.) биринчи мисолда аёз кунларининг қайсидир саҳари, иккинчи мисолда чақираётган тингловчига нотаниш киши ифодаланган.

А)Ҳозирги ўзбек тилида дона сонлар санок сонларга –**та** қўшимчасини қўшиш йили билан ҳосил қилинади ва доналаб санаш мумкин бўлган предметлар миқдори кўрсатади: ўнта дафтар, бешта драхт каби. Худди шу маънода **дона, нафар, бош** сўзлари –**та** қўшимчаси билан синонимдир.

Жамлаш маъносини билдирувчи –**ов** ва **ала** қўшимчаси ўзаро грамматик синонимлардир. –ов кўпроқ оғзаки нутқда, -ала бадий нутқда қўлланиши билан фарқ қилади. Мисоллар: Иккаламиз бир қишлоқнинг боласи. (Қўшиқдан) .Биров қўрқсанг икков кел, икков қўрқсанг ўнов кел, Ўнов қўрқсанг баринг кел. («Ширин билан Шакар» достонидан).

Ҳозирги ўзбек тилида –**ча** ва –**лаб** қўшимчалари сонларга қўшилиб, чама сонларни ҳосил қилади. Булар ҳам бир-бири билан грамматик синонимлар ҳисобланади ва улар нимани чамалаш ва қандай чамалаш маъноларини ифодалашда бир-биридан фарқли қирраларига эга.

-**ча** қўшимчаси сонларга қўшилиб келганда, чамалаш оттенкаси кучли бўлади ва кўпроқ оғзаки нутқда қўлланилади. –**лаб** қўшимчасида чамалаш услубий бўёқдорлигида билан бирга тантанаворлик услубий бўёқдорлиги кучлироқ ҳамда у адабий тил учун характерлидир. Ҳатто буларга –**лар**, -**арча** қўшимчалари, ўн уч-ўн тўрт тпдаги конструкциялар ҳам грамматик синоним ҳисобланади. Лекин қайси бири қаерда қўлланиши билан улар бир-бирларидан фарқ қилади.

Муҳокама учун саволлар:

- 1.1. Сифат қўшимчаларининг синонимик услубий қўлланиши.
- 1.2. Сифат даражасини ҳосил қилувчи шакллар услубияти.
- 1.3. Сифат ясовчи қўшимчалар орасидаги маънодошлик.
- 1.4. Сифат қўшимчаларининг бири ўрнида иккинчисининг синонимик восита сифатида ишлатилиши.
- 1.5. Сонларда сўз шаклини ясовчилар синонимияси.
- 1.6. Нумеративларнинг услубий хусусиятлари.

2-савол бўйича дарс мақсади:

Олмошларнинг услубий хусусиятлари ҳақида тушунча ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

2.1. Олмошлар от, сифат, сон эквиваленти эканлигини англаб етади.

2.2. Олмошларнинг бири иккинчисининг ўрнида қўлланиши имкониятларини очиб беради.

2.3. Олмошларнинг ҳар хил услубда ҳар хил мақсадларда ишлатилишини изоҳлайди.

2.4. Кўрсатиш олмошларининг ўзига хос услубий хусусиятларини таҳлил қилади.

2.5. Сўроқ олмошларининг бадиий асарлар тилида ишлатилиши шакллари кўриб чиқади.

2.6. Белгилаш олмошларининг бир-бирига синонимик муносабатга кириша олишини исботлайди.

2.7. Гумон олмошларининг услубий қўлланишидаги ўзига хосликни кўриб чиқади.

1- саволнинг баёни:

Сўзловчи ёки ёзувчи бирор шахс, предмет, белги, миқдор ҳақида ёзар ёки гапирар экан, шу предмет, ҳодиса, миқдор ёки белгининг номини билдирувчи сўзни такрорий беришдан қочади. Уларни маънодош бошқа сўзлар билан амалтиради. Шундай ҳолларда кўпинча от, сифат, сонларнинг эквиваленти сифатида олмошлар қўлланилади.

Бундан ташқари, олмошлар услубий танлаш ва бири ўрнида иккинчисини қўллаш имкониятига эга. Масалан, белгилаш олмошлари: **ҳамма, барча, бири каби ҳар, ҳар ким, ҳар нарса, ҳар қандай олмошлари ҳам умумни, умумийликни** билдиради. Шу сабабли кўпинча бу олмошларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин: Дунёда ҳар ким ҳам битта-иккита нарсадан кўркса керак. (П.Қ.) Ҳар нарса ўз вақтида ярашади («Муштум»). Мисоллардаги **ҳар ким, ҳар нарса** олмошлари ўрнида, умумий фикрга салбий таъсир етказмаган ҳолда, **ҳамма** олмошини қўллаш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида кишилик олмошлари бирлик ва кўплик сонларда (мен-биз, сен-сиз, у-улар) ишлатилади. **Мен, сен, у** олмошлари яқка шахсларни кўрсатиш учун хизмат қилади. Бу олмошларнинг кўпликда қўлланиши оддий кузатувчи учун унча сезиларли бўлмаган турли маъно нозикликларини келтириб чиқаради. Шу сабабли ҳам уларнинг **биз, сиз** шакллари ёки **бизлар, сизлар, сенлар** шакллари бефарқ равишда қўллай бериш мумкин эмас. Масалан, биргина шахс ўзига нисбатан **биз** олмошидан фойдаланиш мумкин бўлгани ҳолда **бизлар** олмошидан фойдалана олмайди.

Кўрсатиш олмошлари: **у, бу, шу, ўша** предмет ёки воқеани ажратиб, таъкидлаб кўрсатиш учун хизмат қилади. Улар шу маъноси билан бир-бирига яқинлашса, баъзи маъно қирралари айрим қирралари билан фарқланади. Масалан, **у** олмоши предметнинг сўзловчидан **бу** ва **шу** олмошлари кўрсатган масофага нисбатан узоқроқ масофада турганлигини ёки воқеанинг нутқ пайтига нисбатан анча илгари юз берганлигини кўрсатади: У ерга (бу ерга эмас) тунагани борасан-да! Худди шундай бўлди. (Г.Амарасекара.) Эслангиз у кунлар қандай беғубор! Шеър айтиб яйрадик доим икковлон (А.Шукуҳий)

Сўроқ олмошининг турли кўринишлари (**ким, нима, қанақа, қайси, қанча, қачон, неча, қаер**) контекст билан боғлиқ равишда кўпича бири ўрнида иккинчиси синоним сифатида ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек тилида сўроқ олмошларидан ким шахсларга нисбатан, нима предметларга нисбатан ишлатилиши меъёрий ҳолат ҳисобланади. **Ким** олмоши ўрнида **нима** олмошининг ишлатилиши оғзаки сўзлашув нутқи учун хос ҳодисадир. Масалан, оғзаки сўзлашув нутқида кўпинча Бу киши сизга ким бўлади ёки Бу киши сизнинг кимингиз бўлади дейиш ўрнига Бу киши сизга нима бўлади, Бу киши сизнинг нимангиз бўлади тарзида қўлланилади.

Эски ўзбек тилида, баъзан ҳозир ҳам бадий асарлар тилида **нима** олмоши **не, на** шаклларида ишлатилади.: Сенга энди нелар айтайин, Қайдан бошлаб, қайдан қайтайин. (Ҳ.О.)

Тўғри йўлда қалтира дорбоз оёғи,

Не бўлади ҳоли дорга чиққан чоғи (Х.Дехлавий)

Нима олмоши (на шаклида) айламоқ феъли билан бирикиб, найлайин тарзида қўлланганда, қандай олмошининг қилмоқ феъли билан бириккан шакли синоним бўлади. Васл умиди бирла дилдан юксалар доим наво, Найлайин, созим чалиб, қилсамда изҳор билмадинг. (М.Бобоев)//қандай қилайин.

Нима олмошининг **не** шакли —**га** морфемаси билан келиб, сабабни аниқлаш учун ишлатилганда, (**нега**) нима учун, нима сабабли бирикмалари билан алмаштириши мумкин: Ҳар қалай илгари бунчалик эмас эди-ю, нега бундай қилди? —деган фикр ўтди. (О.Ё.) Сен сабабини айт, нега кетишимиз керак? —деб сўради Христония.

Худди шу маънода **нима** сўроқ олмоши ҳамда **учун** кўмакчисиснинг қисқариши ва уларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган нечук шакли орқали ҳам ифодаланади. Аммо у кўпроқ поэтик нутқ учун характерли. Мисоллар:

Нечун мени фақат шу зулмат пайти.

Қучиб ардоқлайсан, нозик фариштам.

Нима олмоши гапда такрорланиб ишлатилганда, унинг иккинчи компоненти —**лар** морфемаси синоним бўлади: **Нима, нима** олдинг — **нималар олдинг?**:-**Нима, нима** деяпсан, бу қанақаси бўлди, ким шунақа қилди? (М.Қorieв) // **нималар** деяпсан?

Ўзлик олмоши (ўз) эгалик қўшимчасини қабул қилиб, кишилк олмошларининг эквивалиени вазифасини бажариши мумкин. Шунинг учун гапда ўзлик олмоши эгалик қўшимчаси билан қўлланганда, кишилк олмошлари ҳар учала шахсда ҳам туширилб қолдирилиш мумкин: менинг ҳовлим-ўзимнинг ҳовлим сенинг ҳовлинг-ўзингнинг ҳовлинг каби. Гапда ҳам кишилик олмоши, ҳам эгалик қўшимчасини олган ўзлик олмоши бўлса, таъкидлаш, кўчайтириш маъноси англашилади.

Белгилаш олмошлари англатган маъноларининг яқинлигига қараб икки катта гуруҳга бўлинади. Уларнинг бир гуруҳи (**ҳар, ҳар ким, ҳар нима, ҳар нарсa, ҳар қандай, ҳар қайси**) шахс, предмет ва белгини ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади, иккинчи гуруҳи эса (**ҳамма, барча, бари, бутун**) жамлайди, умумлаштиради.

Баъзи белгилаш олмошлари эса айрим маъно нозикликлари билан бўлса ҳам, бир-бирлари билан синонимик муносабатга кириша олади: Бари сеники. (Ғ.Ғ.)Қиёсланг: барчаси сеники-ҳаммаси сеники, жами сеники. Ўша уста аллақачон ҳамма нарсани пайқаб олиб, орқамиздан пойлаб юрган экан. (М.Ғ.) Қиёсланг: барча нарсани-бари нарсани-жами нарсани каби.

Ҳозирги ўзбек тилида гумон олмошлари сўроқ олмошлари олдидан **алла-**морфемасини ёки сўроқ олмошларидан сўнг **-дир** морфемаси, баъзан эса сўроқ олмошларининг аввал бир сўзини келтириш билан ҳосил қилинади. Бу элементлар ёрдамида тузилган олмошлар кўпинча предмет, унинг белгиси ҳақидаги тахмин, гумон маъносини англатади. Уларни бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин. Бундай ҳолларда гумон олмошлари составидаги сўроқни билдирувчи қисм ўзгаришсиз қолади ва уларга қўшиладиган элементларнинг (**алла-, -дир, бир**) ўрни алмашади. Демак, аллаким-кимдир, алланима-нимадир, аллақандай-қандайдир ва бир нима каби жуфтларнинг синонимлиги алла-, -дир морфемалари ва бир сўзининг ўз ва контекстуал маъноларидаги синонимик муносабатига асосланади. Мисоллар: кетмоқчи бўлиб турганимда, кимдир мени йўқлаётганини айтишди.

Мухокама учун саволлар:

Олмошларни қўллашдаги услубий имкониятларни айтиб беринг.

Олмошнинг нутқни уюштиришдаги иштироки ҳақида нималарни биласиз?

Олмошларнинг бири иккинчисининг ўрнида қўллана олишига мисоллар келтиринг.

Айрим олмошларнинг ҳар хил услубда ҳар хил мақсадларда қўлланишини мисоллар ёрдамида тушунтиринг.

Кишилиқ олмошларининг -лар қўшимчасини қабул қилишдаги ҳар хиллиқни изоҳлаб беринг.

Шу олмошнинг ўзига хос маъно нозикликларини мисоллар ёрдамида тушунтиринг.

Сўроқ олмошларининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтинг.

Ўзлик олмошининг, кишилиқ олмошининг эквиваленти эканлигини тушунтиринг.

Белгилаш олмошлари орасидаги маънодошлиқни мисоллар асосида изоҳланг.

Гумон олмошларнинг алла-, -дир, бир сўз ва қўшимчаларининг маъноларидаги синонимик муносабатини асослаб беринг.

Мавзу бўйича ечимини қутаётган илмий муаммолар:

1. Сифат даражасини кўрсатувчи –роқ қўшимчасининг бошқа вазифаларда ҳам қўлланиши илмий далилланг.

2. Олмошларнинг ўзига хос турларини услубий қўлланишидаги айрим муаммолар.

7-амалий машғулот: Сифат, сон ва олмошларнинг услубий имкониятлари..

Ажратилган вақт-2 соат.

Дарс мақсади: Талабаларда сифат, сон ва олмошларнинг услубий имкониятлари ҳақида тасаввур ва тушунча ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

6.1. Сон ва сифатнинг услубий хусусиятларини изоҳлай олади.

6.2. Сифат даражаларини ажрата билади.

6.3. Соннинг услубий қўлланишини тасаввур қилади.

6.4. Олмошлар от, сифат, сон эквиваленти эканлигини англаб етади.

6.5. Олмошларнинг бири иккинчисининг ўрнида қўлланиши имкониятларини очиб беради.

Ишни бажариш тартиби:

1. Сифат ясовчи қўшимчаларини ўрганиш.

2. Сифат ва соннинг услубий хусусиятларини ажратиб кўрсатинг.

3. Соннинг услубий қўлланишидаги ўзига хосликни аниқланг.

4. Олмошларнинг ҳар хил услубда ҳар хил масқадларда ишлатилишини изоҳланг.

Керакли адабиётлар:

В) Мустақил иш топшириқлари:

1-топшириқ: Сифат ясовчи қўшимчаларининг услубий қўлланиши юзасидан мисоллар топиш.

1.1. –**ли,-сиз,бе-, но-** қўшимчаларининг орасидаги шакл ва маъно муносабати.

1.2. Сифат ясовчи бошқа қўшимчаларининг орасидаги маънодошлик.

2-топшириқ: Олмошларнинг услубий қўлланишидаги ўзига хосликни мисоллар ёрдамида тушунтиринг.

2.1. Бадий асарлардан олмош сўз туркумига оид сўзларни белгиланг, турларга ажратинг.

2.2. Шулардан кишилик олмошларининг ўзига хос услубий хусусиятларини мисоллар ёрдамида тушунтиринг.

2.3. Кўрсатиш олмоларининг қўлланишига оид баъзи бир муаммоларни изоҳланг.

3-топшириқ: Сон шакл ясовчи қўшимчаларни мисоллар ёрдамида тушунтиринг.

3.1. Сон шакли ҳосил қилувчи қўшимчаларнинг услубий қўлланишини мисоллар ёрдамида изоҳланг.

3.2. Соннинг услубий қўлланишига оид баъзи бир муаммоларни изоҳланг.

Ушбу топшириқларни қуйидаги асарларга мурожаат қилиш ёрдамида аниқлаш мумкин:

1. Ҳ.Олимжон асарларидаги кўрсатиш олмошларини аниқланг.

2. А.Орипов шеърларида кишилик олмошлари қўлланишига мисоллар топинг.

3. Қ.Самадов . Т-91

4. Қ.Самадов. Т-92

5. А.Шомақсудов ва бошқалар.

Г) Модул бўйича якуний машғулот.

1. Сифат сўзларнинг услубий тавсифи. Сифатларнинг муҳим стилистик восита эканлиги. Сифатларни танлаш ва қўллаш усуллари. Қиёсий ва орттирма даража кўрсаткичларининг семантик-стилистик ва синомик хусусиятлари. Сифат ясовчи қўшимчалар синонимияси. Сифатларни от вазифасида ишлатилиш ва бунинг стилистик хусусияти.

2. Сонларнинг стилистик имкониятлари. Сон туркумининг семантик-грамматик хусусиятлари. Сонларда форма ясовчи қўшимчалар синонимияси.

3. Олмошларнинг семантик-услубий имкониятлари. Кишилик олмошларининг турли вазиятларда услубий маъноларда қўлланиши. Кўрсатиш олмошлари. Белгилаш олмошлари. Буларнинг –лар қўшимчасини олиш ҳоллари. Сўроқ олмошлари, гумон олмошлари. Буларни қўллашдаги услубий усул ва санъатлар. Олмошларнинг матнни уюштириш вазифаси. Олмош турларининг нутқ услубларида ишлатилиш хусусиятлари.

Назорат саволлари:

1. Сифат қўшимчаларининг синонимик услубий қўлланиши.

2. Сифат даражасини ҳосил қилувчи шакллар услубияти.

3. Сифат ясовчи қўшимчалар орасидаги маънодошлик.
4. Сифат қўшимчаларининг бири ўрнида иккинчисининг синонимик восита сифатида ишлатилиши.
5. Сонларда сўз шаклини ясовчилар синонимияси.
6. Нумеративларнинг услубий хусусиятлари.
7. Олмошларни қўллашдаги услубий имкониятларни айтиб беринг.
8. Олмошнинг нутқни уюштиришдаги иштироки ҳақида нималарни биласиз?
9. Олмошларнинг бири иккинчисининг ўрнида қўллана олишига мисоллар келтиринг.
10. Айрим олмошларнинг ҳар хил услубда ҳар хил мақсадларда қўлланабини мисоллар ёрдамида тушунтиринг.
11. Кишилиқ олмошларининг -лар қўшимчасини қабул қилишдаги ҳар хиллиқни изоҳлаб беринг.
12. Шу олмошнинг ўзига хос маъно нозикликларини мисоллар ёрдамида тушунтиринг.
13. Сўроқ олмошларининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтинг.
14. Ўзлик олмошининг, кишилиқ олмошининг эквиваленти эканлигини тушунтиринг.
15. Белгилаш олмошлари орасидаги маънодошлиқни мисоллар асосида изоҳланг.
16. Гумон олмошларнинг алла-, -дир, бир сўз ва қўшимчаларининг маъноларидаги синонимик муносабатини асослаб беринг.

Тавсия қилинган адабиётлар:

1. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983 -75-140б
2. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Ҳ. ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. Тошкент: ўқитувчи, 1980.213-431б
3. Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Морфология. Тошкент: Фан, 1975 124-306, 365-510б.
4. Соддиқова М. феъл стилистикаси. Тошкент: Фан, 1975-9-105 б.
5. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992-4-84б

12-Мавзу: Феъл услубияти.

Ажратилган соат: 2-соат

Асосий саволлар:

1. **Феълда замон** ва майл шакллариининг услубий хусусиятлари.
2. Шахс –сон ва бўлишли, бўлишсизлик шакллариининг ўзига хос услубий жиҳатлари.

Мавзуга оид таянч тушунчалар ва иборалар:

Феъл замонлари, ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон, буйруқ майли, шарт майли

Мавзуга оид муаммолар:

1. Феъл замонларини баъзан алмаштириб ишлатиш мумкинми? Сизнингча бундай ҳолатда қандай маъно ўзгариши рўй беради?
2. Феъл майли шакллариини бошқа маънода ишлатса бўладими? Қандай маъно ўзгариши рўй беради?

1-савол бўйича дарс мақсади:

Феъл замонлари ва майл шакллари ҳақида маълумот бериш.

Идентив ўқув мақсадлари:

1.1. Феъл замонларининг услубий хусусиятларини шарҳлаб беради.

1.2. Ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон шаклларининг бири ўрнида иккинчиси қўлланишини мумкинлигини тушунтиради.

1.3. Майл шаклларининг услубий хусусиятларини тушунтира олади.

1.4. Ижро майлидаги феълнинг баъзан буйруқ ва шарт майли ўрнида келишини далиллайди.

1- саволнинг баёни:

Маълумки, ҳаракат қандайдир бир жойда, ўринда- маконда қандайдир бир вақтда юз беради. Яъни ҳаракат нутқ сўзланиб турган пайтдан олдин, нутқ сўзланиб турган пайтда ёки ундан сўнг юз бериши мумкин. Шунга қараб феълнинг ўтган, ҳозирги ва келаси замонлари белгиланади. Бу замонлар бир-бирлари билан узвий алоқада бўлади. Масалан, ҳозирги замонда бажарилаётган иш-ҳаракат ўтган замонда бошланган бўлиши ва келаси замонда ҳам давом этиши мумкин ва ҳоказа. Шунингдек, бир замон формаси ўзи учун типик бўлмаган нутқ сўзланиб турган вазиятда, овоз товланиши ёрдамида, жанрлар билан боғлиқ равишда бошқа замон маъносини ифодалаши мумкин. Бирок, бир замон ичида бажарилган ҳаракат масофанинг узоқ яқинлиги, бир марталик ёки давомийлик каби хусусиятларни ифодалашда баъзан бир замонни ифодаловчи турли формалардан фойдаланилади. Масалан: ишляпти, ишлаётир, ишламоқда, ишлаб турибди, ишлаб юрибди.

Ўтган замон феълари нутқ сўзланиб турган пайтдан илгари юз берган ҳаракатни кўрсатади. Ҳозирги ўзбек тилида ўтган замонда юз берган ҳаракатни кўрсатишда -ди, -ган, /эди, -(и) б / эди, -(а) р/эди каби қўшимчалардан фойдаланилади.

Ўтган замонда ҳаракат бажарилишининг аниқлиги, аниқлиги ёки аниқ эмаслиги, нутқ сўзланиб турган пайтга муносабати жиҳатидан ўзаро фарқли қираларга эга бўлади. Ана шу фарқларни кўрсатиш учун юқорида кўрсатилган турли шакллар ишлатилади. Шу билан бирга бу шакллар маълум маъно ларни ифодалашда бир умумий нуқтага бирлашади. Ана шу умумийлик ичида айрим фарқли қиралар бўлгани ҳолда, баъзан бундай фарқлар йўқ даражага келганда, бири ўрнида иккинчисини ишлата бериш мумкин.

-ди ва –ган шакллари муносабатини олайлик. Бу ҳар икки шакл ҳам ҳаракатнинг ўтган замон формасида ҳаракатнинг бажарилиш жараёнига, -ган, қўшимчасини олган ўтган замон формасида ҳаракатнинг натижасига эътибор берилади. Қиёс қилинг: Келди очилур чоғинг, ўзлигинг намаён қил. (Ҳ. Ҳ) Чопар уриб гуллаган боғин, ўпар эдим ватан тупроғин. (Ҳ. О.)

Ўтган замон феъл шаклининг келаси замон маъносида ишлатилиши тез-тез учраб туради. Масалан, ўтган замон феъл шакли келажакда бажарилишига қатъий қарор қилинганлик, ишонч маъносини ифодаловчи келаси замон шакли ўрнида қўлланади: Хўп Яна гаплашамиз. Мен кўп болали онанинг уйини кўришга кетдим.

Баъзан бажариладиган ишга ишончсизлик маъносини ифодаловчи ҳам ўтган замон шакли келаси замон маъносини англатади:

— Жуда қаттиқ сўрайди дейишяпти, қалай бўларкин?

— Ўтсак ўтдик , ўтмасак янаги йилга келармиз-да. (Р. Рахмонов) ўтсак ўтармиз...

Ўтган замон формаси иш-ҳаракатнинг бажарилиши тўғрисида тахмин , фараз маъноларини ифодалаган келаси замон ўрнида қўлланади.: Хўш, фараз қилайлик,

душман патиллатиб отиб келаётибди. Борди-ю , мен ўзимни йўқотиб , отмасдан ғўдайиб турабердим. Ёки кўрқиб пана жойда писиб ётдим. Нима бўлади? Душман келиб шартта отади- кўяди. (У.) ғўдайиб тураберсам, писиб ётсам.

Ҳозирги замон феъли –ётир, -яп, -моқда морфемалари орқали ҳосил қилинган феъл шакллариға шахс-сон кўшимчаларини кўшиш натижасида ҳосил қилинади. Бу формалар ҳаракатнинг нутқ пайтлари билан бир пайтда бажарилаётганлигини кўрсатиш хусусиятиға кўра бир-бирларига нисбатан синонимик муносабатда бўла олади. –ётир, -яп, -моқда шакллари нутқ пайтидан илгари бошланган ва нутқ пайтидан кейин ҳам давом этиши мумкин бўлган ҳаракатларни ҳам кўрсата олади. Шу сабабли –ётир, -яп, -моқда шакллари кўпинча синонимлар сифатида бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин. Ёзаётир // ёзаяпсан // ёзмоқдасан; ишлаётирсан // ишлаяпсан // ишламоқдасан каби.

Бу шакллар, аввало, маънодаги айрим нозикликлари билан бир-биридан фарқланади. Яъни –ётир ва –моқда морфемалари кўпроқ ёзма нутқ учун хос, -яп морфемаси, асосан, оғзаки сўзлашув нутқида қўлланади,

Ҳозирги замонни кўрсатувчи –ётир, -яп, -моқда каби синтетик шакллар англатган маънони ёт, тур, юр, ўтир феъллари ёрдамида ҳам ифодалаш мумкин. Шу сабабли уларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатса бўлади. Маънода ҳам фарқ бўлмайди: ишлаётир // ишлаб ўтирибди , ишламоқдаман // ишлаб юрибман каби. Баъзан уларни алмаштириш имкони бўлмайди. Масалан, югириб юрибди, очилиб юрибди, очилиб-сочилиб ўтирибди.

Ҳозирги замон феъл шакллари бошқа замон шакллари ўрнида қўлланиб, улар англатиши лозим бўлган маънони ифодалаш мумкин. Илмий асарларда бу ҳодиса замон шаклларининг кўчиши сифатида талқин қилинади. Ҳозирги замон феълларнинг ҳар уччала замон маъносидаги элементларни ўз ичига олаши унинг бошқа замонлар ўрнида кўчма қўлланиши имкониятини беради. Масалан, ҳозирги замон шакли ўтган замон маъносида ишлатилади. Бу кўпроқ сўзловчининг ўтмишда кўрган-билганларини ҳикоя қилиб бериш ҳолатини тасвирлашда юз беради: Баъзи бир ҳужжатлар билан порт шахрига чиқдим, ёлғизман. Ёнимда одамлар оқиб бораёпти.

Келаси замон феъллари -ажак (-яжак) кўшимчаси Қ шахс-сон кўшимчалари, -р, -ар, воситасидан ясалган сифатдош ёки –а, -й билан ясалган равишдош Қ шахс-сон кўшимчалари модели асосида ҳосил бўлади ва ҳаракатнинг нутқ пайтидан кейин бажарилганлигини билдиради. Келаси замон яна –а, -й билан ясалган равишдош Қбиган, шахс-сон кўшимчаси моделида ҳам бўлади. Уларнинг ҳаммаси ҳаракатнинг нутқ пайтидан кейин бажарилишини кўрсатиш билан бир умумий маҳражга бирлашади ва бир-бирлари билан синонимик муносабатда бўлади. Ана шу умумийлик асосида контекст васитуация билан боғлиқ равишда уларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин. Қиёсланг: келажакман//келмоқчиман // келадиганман; боражаксан // бормоқчисан // борадигансан каби.

Келаси замон шакллари ҳам ўтган ва ҳозирги замон маъноларни англатиб (контекст билан боғлиқ равишда) ўтган ва ҳозирги замон шакллари ўрни да келиши мумкин. Масалан: Раис мажлисни очик деб эълон қилади, мажлиснинг фахрий президиуми сайланади, ҳамма ўрнидан туради, гулрдурас қарсақлар янграйди.

Боғни боқсанг, боғ бўлар, ботмон дахсар ёғ бўлар. Ит хура -карвон ўтар ўтар типидagi мақолларда келаси замон феъл шакллари ҳозирги замон билан

чегараланмаслик маъносини англатаётганлиги аниқ сезилади. Худди шунга ўхшаш маъно нима ясамоқчисан (қиёсланг: нима ясяяпсан) типдаги гапларда ҳам англашилади.

Феъл майл шакллари ҳаракат билан субъект алоқасининг объектга муносабатини билдиради.

Феъл майлининг ҳарбири ўзига хос шаклларга эга бўлишидан ташқарии, турли хил модал маънолар ифодаланиши билан бири иккинчисидан фарқланади.

Ўзбек тилида феъл майлларининг бири ўрнида иккинчисини қўллаш, бир майли шакли иккинчи майл маъносини ифодалаш учун ишлатилиш ҳолатлари тез-тез учраб туради.

Буйруқ майлидаги феъл бошқа майл маъноларини ифодалаб, уларнинг ўрнига қўлланиши мумкин. Ужро майли ўрнида келганда, ҳаракатнинг бажарилиш майли ўрнида келганда, ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигини таъкидлаб кўрсатишда катта эффект касб этади. Масалан: Кўринг буни, домла, -деди Сергей амаки Ўлмаснинг орқасини ўгириб. – Болани ўқитиш ўрнига хизматингизни қилдиринг, Яна урдиринг! Ахир, сизда инсоф борми? (Ё. Ш.)

Шарт майли шаклининг –са / бўладими канструкцияси ўтмишда кутилмаган, тўсатдан юз берган, ҳайратда қолишга сабаб бўлган воқеаларни тасдиқлайд ива ижро майли ўрнида қўлланилади: Сахарга якин Аччида кетаётган эдим, рўпарамдан йўлбарс чиқиб қолса бўладими? (А.Қ.) чиқиб қолди. Кенжабойнинг ўғли югуриб келса-ю, тўни билан сумкасини кўлимга тутқаса бўладими? (О.) кўлимга тутқазди.

Шарт майли шакли, асосан, буйруқ майли маъносида ишлатилади. Бунда интанация ҳал қилувчи роль ўйнайди: Битта мовут беретка олиб берсангиз. (Ғ. Ғ) олиб беринг. Тезроқ кел, кинога борамиз. Сабр қилсанг, ғўрадан ҳолва пишар // Сабр қил, ғўрадан ҳолва пишар. Ишласанг тишлайсан // ишла тишлайсан каби.

Муҳокама учун саволлар:

1. Ўтган замон феъли бошқа замон феъллари ўрнида қўллана оладими?
2. Ўтган замон феъл шаклининг келаси замон маъносида ишлатилишига мисоллар келтиринг.
3. Ҳозирги замон феълининг ўтган замон маънода ишлатилиши қандай натижа беади?
4. Келаси замон феъллари ўтган ва ҳозирги замон шакллари ўрнида келишига мисоллар келтиринг.
5. Мақоллар қайси замонда бўлади.
6. Майл шакллариининг модал маънолари.

2-савол бўйича дарс мақсади:

Феълларда шахс –сон ва бўлишли-бўлишсизлик категорияларининг услубий қўлланиши ҳақида талабаларда тасаввур ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 2.1. Шахс –сон шакллариининг услубий хусусиятларини тушунтиради.
- 2.2. II шахсга мурожаатда I шахс кўплигидан фойдаланишда англашиладиган маънони изоҳлайди.
- 2.3. Менсимаслик, киноя, кесатик ҳурмат каби модал маъноларни далиллайди.
- 2.4. Феълларнинг бўлишсиз шакли қайси қўшимчалар ёрдамида ифодаланишини кўриб чиқади.

2.5. Риторик сўроқ гапларда бўлишсизлик шаклини қайси маъноларда ишлатилишини синаб беради.

2.6. На...на юкламасининг вазифаларини изоҳлайди.

2- саволнинг баёни:

ШАХС-СОН ВА БЎЛИШЛИ, БЎЛИШСИЗЛИК ШАКЛЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС УСЛУБИЙ ЖИХАТЛАРИ

Феълдан англашилган ҳаракат, одатда, бирор шахс томонидан бажарилади. У сўзловчининг ўзи – агенс, нутқ қаратилган суҳбатдош – адресат ёки нутқ жараёнида иштирок этмаган шахс ёки предмет бўлиши мумкин.

Сўзловчи ёки ёзувчи турли хил маъно нозикликларини ифодалаш учун кўпинча маълум шахснинг кўплик шаклини унинг бирлиги ўрнида ёхуд, аксинча, бир шахс шаклини бошқа шахс шакли ўрнида қўллайди. Масалан, I шахснинг кўплик шакли унинг бирлик шакли ўрнида қўлланиб, камтаринлик, манманлик, мағрурланиш, ўзини катта тутиш каби қираларини англатади.

Баъзан сўзловчи тингловчига – II шахсга мурожаатида I шахснинг кўплигидан фойдаланади, яъни ишингиз ҳандай, соғлиғингиз яхшими, яхши ухладингизми дейиш ўрнига ишимиз яхшими, соғлиғингиз яхшими, яхши ухладикми тарзидамурожат қилади. Тингловчини ўзига қўшиб олади ва унинг кўнглини кўтаради.

Бу хусусият оғзаки нутқ бадиий асар тили учун ҳарактерлидир.

II шахснинг кўплик шакли тингловчи шахснинг кўплигини кўрсатиш билан бирга биргана шахсни сизлаш маъносини ҳам билдиради. Кўплик шакли бирлик шакли маъноси учун қўлланади: Сиз буюк ишлар қилдингиз.

Феълларнинг бўлишли шакли махсус кўрсаткичга эга эмас. У ҳаракатнинг бажарилганлигини, бажарилаётганлигини ёки бажарилажагини кўрсатади.

Бўлишсиз шакли –ма аффикси ёрдамида ҳосил қилинади ва бўлишли шаклга қарама-қарши ўлароқ ҳаракатнинг бажарилмаганлиги маъносини билдиради. Баъзи ҳолларда – махсус лексик ва грамматик куршовда феънинг бўлишли шакли бўлишсизлик ва, аксинча, бўлишсиз шакли бўлишлилик маъносини англатиши мумкин. Жумладан, риторик сўроқ гапларда инкор маъноси бўлишли шакли орқали, тасдиқ маъноси эса бўлишсиз шакли орқали ифодаланади: Улардан қанчадан-қанча қурол-яроғ олмадик, қанчадан- қанча кишини жангга жалб қилмадик, дейсиз.

Риторик сўроқ гапларда феълнинг бўлишсиз шакли тингловчидан жавоб кутмайди, балки шу бўлишсиз шакли орқали маълум воқеа- ҳодиса тўғрисида ҳукм чиқаради, уни тасдиқлайди: Уруш не-не кулфатларни солмади инсонлар бошига... (« С. Ўзб. »)

-ма аффиксининг қўшма феъл турларининг қайси бири таркибида келишига боғлиқ равишда ҳар хил маъно нозикликлари келиб чиқади. Агар қўшма феъл турларидан биттасида –ма аффикси ишлатилса , ҳаракатнинг юз бермаганлиги, бажарилмаганлиги англашилади.

-ма аффикси қўшма феънинг ҳар икки турига ҳам қўшилганда, инкорэмас, балки тасдиқ маъноси англашилади. (инкорни инкордан тасдиқ келиб чиқади): эшитмай қолмади- эшитди, бажармай қўймади- бажарди.

Ҳозирги ўзбек тилида инкор маъноси **йўқ, бе-, но-, на, -сиз** каби сўз ва марфемалар воситасида, тасдиқ эга, бор, тўғри, ҳа ва бошқа воситалар билан ҳам ифодаланади. Маълум оҳанг билан талаффуз қилинган йўқ сўзи лексик ва грамматик куршов ёрдамида тасдиқ маъносини (Бу Ватанда нима йўқ - демак, ҳамма нарса бор

маъносида) билдиргани каби, бор сўзи ҳам анна шундай ҳолатда тасдиқ эмас, аксинча, инкор маъносини келтириб чиқариши мумкин (Бу ерда сизга нима бор?- демак, бу ерда сизга ҳеч нарса йўқ маъносида).

Бўлишсизлик маъноси на, на юклама воситасида ҳам ифодаланади: На ўқиди, на ёзди каби. Кўринадик, на инкор юкламасининг такрорланиши бўлишлиликни келтириб чиқармайди (-ма аффиксининг бир сўзда ёки қўшма сўз турларида такрорланиши бўлишлиликни – тасдиқни келтириб чиқариши юқорида айтилади). Баъзан на юкламаси гап таркибида –ма аффикси ифода қилган инклр маъносини янада кучайтиради.

На кўкнинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,
На уфқ ўрамай ёкут-зар,
На булут силкитмай олтин пар
Тоанг кулмасдан бурун турарди. (У.)

Муҳокама учун саволлар:

1. Шахс-сон қўшимчаларининг ўзига хос услубий хусусиятлари қайсилар?
2. Услубий бўёқдорлик шахс-сон қўшимчалари орқали ифодаланишига мисоллар келтиринг.
3. Оғзаки нутқ ва бадиий асарларда II шахсга муражаатда I шахс кўплигидан фойдаланишини изоҳланг.
4. Бўлишсизлик шакллариининг қандай қўшимча ва юкламалар ёрдамида ифодаланишини санаб беринг.
5. Риторик сўроқ гапларнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтиринг.
6. -ма қўшимчасининг бўлишлиликни тасдиқни билдиришни асослаб беринг.
7. на..на юкламаси –ма қўшимчаси билан бирга қўлланса инкор маъноси янада кучайтирашига мисоллар келтиринг.

Мавзу бўйича ечимини кутаётган илмий муаммолар:

1. Бўлишсизлик шакллари ясовчи қўшимчаларнинг яна қандай модал маъноларда қўлланиши мумкинлигини илмий далилланг.
2. Шахс-сон қўшимчаларини орасида синонимлик борми? Сиз нима деб ўйлайсиз?

8-амалий машғулот:

Мавзу:

Феъллардаги шахс-сон, замон, майл бўлишли ва бўлишсизликнинг услубий хусусиятлари.

Ажратилган вақт-2 соат.

Дарс мақсади:Талабаларда феъл услубияи ҳақидаги назарий фикрларини амалда қўллашни ўргатиш.

Идентив ўқуву мақсадлари:

- 7.1. Феъл замонларининг услубий хусусиятларини шарҳлаб беради.
- 7.2. Ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон шакллариининг бири ўрнида иккинчси қўлланишини мумкинлигини тушунтиради.
- 7.3. Майл шакллариининг услубий хусусиятларини тушунтира олади.
- 7.4. Ижро майлидаги феълнинг баъзан буйруқ ва шарт майли ўрнида келишини далиллайди.

- 7.5. Шахс —сон шакллариининг услубий хусусиятларини тушунтиради.
- 7.6. II шахсга мурожаатда I шахс кўплигидан фойдаланишда англашиладиган маънони изоҳлайди.
- 7.7. Менсимаслик, киноя, кесатик хурмат каби модал маъноларни далиллайди.
- 7.8. Феълларнинг бўлишсиз шакли қайси кўшимчалар ёрдамида ифодаланишини кўриб чиқади.
- 7.9. Риторик сўроқ гапларда бўлишсизлик шаклини қайси маъноларда ишлатилишини синаб беради.
- 7.10. На..на юкламасининг вазифаларини изоҳлайди.

Ишни бажариш тартиби:

1. Феъл замонларини бири-бирининг ўрнида ишлатилиш ҳолатларини кўриб чиқинг.
2. Феъл майлларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганинг.
3. Шахс —сон кўшимчаларини ишлатишдаги айрим ўзига хосликни аниқланг.
4. Риторик сўроқ гапларнинг маънолари ҳақида фикр юритинг.
5. Бўлишсизлик шакли ясовчи сўз ва кўшимчаларни изоҳланг.

Керакли адабиётлар:

1. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 75-140б
2. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. Тошкент: Ўқитувчи 1980. 213-431б
3. Ўзбек тили грамматикаси, 1-том. Морфология-Тошкент: Фан., 1975 124-306б
4. Соддиқова М. Феъл стилистикаси. -Тошкент: Фан, 1975-9-105б
5. Қиличев Э. ўзбек тилининг Амалий стилистикаси. —Тошкент: Ўқитувчи, 1992.-4-84б.

В) Мустақил иш топшириқлари:

1-топшириқ:

- а) Бадиий асарлардан феъл замонларига мисоллар топиб, дафтарингизга ёзинг.
- б) Феъл майлларининг бири қрнида иккинчиси қўлланилишида рўй берадиган маъно нозикликларини аниқланг.
- в) Шахс-сон кўшимчаларининг қўлланилишидаги маъно нозикликларига мисоллар топинг.
- г) Бўлишсизликни ифодаловчи сўз ва кўшимчаларни аниқланг.

2-топшириқ:

- а) Кўплик , келишиқ кўшимчалари, кўмакчи ва феъл шакллариининг қўлланилишидаги нуқсонларга бадиий адабиёт ва матбуот саҳифаларидан мисоллар топинг.

Ушбу топшириқларни қуйидаги асарларга мурожаат қилиш ёрдамида аниқлаш мумкин:

1. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 75-140б
2. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. Тошкент: Ўқитувчи 1980. 213-431б
3. Ўзбек тили грамматикаси, 1-том. Морфология-Тошкент: Фан., 1975 124-306б
4. Соддиқова М. Феъл стилистикаси. -Тошкент: Фан, 1975-9-105б
5. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. —Тошкент: Ўқитувчи, 1992.-4-84б.

Г) Модул бўйича якуний хулоса.

Хосланган услуб ва унинг ички услубий тармоқланиши. Хосланган услуб ички турларнинг ижтимоий фаҳмланганлиги. Уларни ажратишда қўшимча, иккиламчи омилларнинг ўрни, Илмий услубнинг илмий-техник, илмий-оммабоп ва илмий-маърифий кўринишлари ва ўзига хос нолисоний ва лисоний белгилари. Расмий услубнинг ҳуқуқий, маъмурий ва дипломатик турлари. Газета публицистикаси, телепублицистика, кинопублицистика услубларини ажратиш мезонлари. Услубнинг ички кўринишларининг умумий услубий белгилари доирасида ўзаро фарқланувчи махсус лисоний-услубий хусусиятларга эгаллиги.

Назорат саволлари:

1. Ўтган замон феъли бошқа замон феъллари ўрнида қўллана оладими?
2. Ўтган замон феъл шаклининг келаси замон маъносида ишлатилишига мисоллар келтиринг.
3. Ҳозирги замон феълининг ўтган замон маънода ишлатилиши қандай натижа беади?
4. Келаси замон феъллари ўтган ва ҳозирги замон шакллари ўрнида келишига мисоллар келтиринг.
5. Мақоллар қайси замонда бўлади.
6. Майл шаклларининг модал маънолари.
7. Шахс-сон қўшимчаларининг ўзига хос услубий хусусиятлари қайсилар?
8. Услубий бўёқдорлик шахс-сон қўшимчалари орқали ифодаланишига мисоллар келтиринг.
9. Оғзаки нутқ ва бадиий асарларда II шахсга муражаатда I шахс кўплигидан фойдаланишини изоҳланг.
10. Бўлишсизлик шаклларининг қандай қўшимча ва юкламалар ёрдамида ифодаланишини санаб беринг.
11. Риторик сўроқ гапларнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтиринг.
12. -ма қўшимчасининг бўлишлиликни тасдиқни билдиришни асослаб беринг.
13. на..на юкламаси –ма қўшимчаси билан бирга қўлланса инкор маъноси янада кучайтиришига мисоллар келтиринг.

Тавсия қилинган адабиётлар:

1. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 75-140б
2. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. Тошкент: Ўқитувчи 1980. 213-431б
3. Ўзбек тили грамматикаси, 1-том. Морфология-Тошкент: Фан., 1975 124-306б
4. Соддиқова М. Феъл стилистикаси. -Тошкент: Фан, 1975-9-105б
5. Қиличев Э. ўзбек тилининг Амалий стилистикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992.-4-84б.

13-Мавзу: Синтаксиснинг услубий имкониятлари

Ажратилган вақт: 2 соат

Асосий саволлар:

1. Хосланган услубларда синтаксиснинг услубий имкониятлари.
2. Гап бўлаклари ва сўз бирикмалари орасида мазмундошлик.

Мавзуга оид таянч тушунчалар ва иборалар:

Услубий хосланиш

Нозик мазмун товланиши..

Маънодош ибораларнинг ранг- баранглиги.

Гаплар орасида мазмундошлик.

Сўз бирикмалари ва гап бўлаклари орасида маънодошлик.

Содда ва қўшма гаплар орасида мазмундошлик.

Мавзуга оид муаммолар:

1. Сўзлар орасида маънодошлик мовжуд.Лекин гаплар, сўз бирикмаларои, гап бўлаклари ,сода ва қўшма гаплар орасида-чи?

1-савол бўйича дарс мақсади:

Талабаларда синтактик маънодошлик ва мазмундошлик ҳақида тушунча ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

1.1.Услубий хосланиш ҳақида маълумот беради.

1.2.Услублар орасидаги фарқни ажрата билади.

1.3.Илмий матнлар учун тўлиқ гаплар ишлатилиши лозимлигини англаб етади.

1.4.Оддий сўзлашувнинг асосий синтактик белгиларини била олади.

1.5.Бадий услубнинг ўзига хос қирраларини очиб бера олади.

1-саволнинг баёни: Хосланган услубларда синтаксиснинг услубий имкониятлари. Синтактик услубият бирликларини белгилаш бу соҳанинг предметини белгилаш демакдир. Риторика, поэтика, адабиёт назариясида синтактик шакллар деб аталган бирликлар ҳам услубий синтаксис воситалари деб қаралади. Бундан ташқарии, ўринли ва топиб қўлланган гаплар ҳам услубий воситалар бўлиб хизмат қилади. Бундан барча синтактик бирликлар услубий восита ҳисобланар экан, деган хулоса чиқмайди. Айрим синтактик воситалар ўз табиатига кўра экспрессив- тасвирий восита ҳисобланса, айримлари фақат контекстда экспресивлик ифодалайди.Экспресив-тасвирий воситалар, асосан, бадий-поэтик, публицистик ва нотиклик услублари учун характерлидир. Бу ҳол шу услубларнинг табиати билан , уларда образлилик, эмоциана- экспресивликнинг кучлилиги билан боғлиқдир.Антик риторикадан бошлаб синтактик кўчишларгача (риторик сўроқ эллипс, градация, банд. анафора. эпифора, такрор, антетиза кабилар) бадий –поэтик синтаксис бирликлари ҳисобланади. Ўзбек тили бадий –поэтик синтаксиси элементлари ҳақида фикр юритилганда ҳам, шулар тилга олинади.

Ўзбек тили тарақиётининг ҳозирги босқичида хосланган

услублар фарқланиб, унинг илмий, бадий, публицистик, расмий иш қоғазлари, сўзлашув каби услублари шаклланди.

Илмий нутқ учун фикрни аниқ, мантииқий изчиллик билан ифодалаш характерлидир. Бунда исбот ва хулоса, аниқ материал ва уни умумлаштириш, сабаб ва натижа муносабатлари ўзаро боғлиқ ҳолда ифодаланади. Илмий услубнинг анча мураккаблиги, унда кузатиш ва экспеимент туфайли эришилган хулосаларни умумлаштиришда турли мантиий муносабатларини ифодаловчи кўплаб синтактик воситаларнинг кенг қўлланиш сабаби ҳам мана шундадир.

Умуман, ифоданинг мантииқ изчил бўлиши, бунда мантииқий ўқув, мантииқий зехн, мантииқий қобилиятга мўлжалланиши, мана шу мақсадда ифоданинг интеллектуал

элементларига кўп мурожат қилиниши илмий услубнинг асосий белгиларидан ҳисобланади.

Илмий услуб учун қаятий изчиллик, матн қисмларининг узвий боғлиқ бўлиши муҳимдир. Маълум бир хат бошидаги гапларнинг кейингиси олдинги гапда ифода қилинган фикрни тўлдириб боради. Бу ҳол изчил тизма шаклда бўлишини таъминлайди.

Илмий асарнинг исбот, хулоса қисмларида шундай экан, айтилади, деб аталади, масалан, тўхтаб ўтайлик, диққат қилайлик, диққат қилинг, қиёсланг, қиёс қилинг каби ибораларда кенг фойдаланилади.

Сўзлашув услуби деганда оддий сўзлашув услуби кўзда тутилади. Халқ оғзаки ижоди асарлари, сахна асарлари, прозаик асарлардаги персанажлар нутқи кабилар ҳам сўзлашув услубини ташкил қилади. Сўзлашув услуби эркин ҳолда шаклланиши билан фаркланади, унда эффецианаллик кучли бўлади. Сўзлашув нутқида адабий сўзлашув нутқиға ҳос элементларнинг бирор жиҳатдан адабийтил нормаларига мос келмайдиган конструкцияларнинг ққўлланиши мумкинлигини ҳам унинг характерли белгиларидан ҳисобланади.

Оддий сўзлашувнинг асосий синтактик белгилари қуйидагилар:

1. Сўзлашув услуби синтаксисининг ўзига ҳос асосий белгиси синтактик қурилишда намаён бўлади. Бунда, илмий услубға қарама-қарши ўлароқ, фикр кўпроқ тўларсиз гап шаклида ифодаланади. Бу услубият, турли имо-ишоралар, олдинги гаплар, сўроқларға жавоб бўлиш, суҳбатдошларнинг баён қилинаётган фикрға бўлган муносабати, хабар қилинаётган воқеа билан қанчалик таниш бўлиши, суҳбатдошлар бир-бирини қанчалик тушинаётганлиги каби омиллар билан белгиланади.

Ихчам ва содда шаклдаги гаплар кенг қўлланади. Булар тингловчининг айтилаётган фикрни тез англаб олишини осонлаштиради. Бундай сода гаплар ихчамлиги билангина эмас, халқнинг кундалик турмуш шароитига алоқадор бўлиши билан ҳам характерланади.

2. Фақат кесимдан ташкил копган тўлиқсиз гаплар кўп қўлланади. Бундай гаплар кўпинча такрорланиб келиб, ифода таъсирчанлигини кучайтиради. Маълум бир фикр суҳбатдошлар томонидан қисмма-қисм ифодаланиши мумкин.

3. оддий сўзлашувда, Айниқса, халқ оғзаки ижоди асарларида кесими кўпинча сифатдош /эмиш, сифатдош--/экан конструкциялари ҳамда тусланган равишдошлар билан ифодаланган гаплар кўп ишлатилади. бунда воқеа-ҳодисанинг эшитилганлиги, ҳикоя қилинаётганлиги ифодаланади. Бу ҳолат функционал стилларнинг бошқа кўринишларида деярли учрамайди.

4. Мақол ва ҳикматли сўзлар. Турли халқ иборалари кенг қўлланади. Булар, бир томондан, ифоданинг таъсирчанлигини оширса, иккинчи томондан, ифоданинг ҳаётий тажрибаға асосланганлигини кўрсатиб, нутқнинг янада халқчил бўлишиға хизмат қилади..

5. Бунда қўшма гапларға ҳам тез-тез мурожат –илинади. Лекин қўшма гапларнинг қисмлари қисқа, ихчам шаклда бўлади. Бунда боғланган қўшма гапларға қараганда боғловчисиз қўшма гаплар кўп кузатилади. Нутқнинг бу кўринишида кўчирма гаплар алоҳида ажратилмайди. Улар кўпинча муаллиф гапи билан бирикган ҳолда қўлланади.

6. Сўзлашув услуби учун айтилган фикрни бошқа шаклда такрорлаш ҳам характерлидир. Бу вақтда кейинги гаплар биринчи гапдан англашилган фикрни изоҳлаш, чуқурлаштириш. Аниқлаштириш учун хизмат қилади.

7. Оддий сўзлашув учун, Айниқса, инверсия характерлидир. Бунда ҳол-кесим, тўлдирувчи-кесим, эга-кесим инверсиялари кўп кузатилади. Оддий сўзлашув услубида қаратувчининг қаралмишдан кейин келиш ҳоллари ҳам учрайди.

Бадий услубнинг қўлланиш доираси жуда кенг бўлиб, мавзуий ва услубий томондан чегараланмаган. Бунда барча услуб имкониятларидан фойдаланилади, шу биланбирга, адабий тил нормаларидан чекинилиши мумкин.

Бадий услубнинг ўзига ҳос синтактик белгилари умумхалқ тилининг бой имкониятларидан қанчалик ўринли фойдаланилганлигини Аниқлаш орқали очилади.

Умумхалқ тили ёзувчи ихтиёрига гап қурилишининг тайёр ва қатъийлаштирилган усуллари танлаб фойдаланиш имкониятларини ҳам беради.

Бадий услуб синтаксиси сифатловчининг кенг қўлланиши, сўз таркибида тескари, субъектив тартибга кенг йўл қўйилиши риторик сўроқ ва ундов гаплар, синтактик шаклларнинг кўп қўлланиши каби ҳолатлар билан характерлидир.

Муҳокама учун саволлар:

- 1.1. Синтаксиснинг услубий имкониятлари ҳақида тушунча беринг.
- 1.2. Тўлиқсиз гаплардан асосан қайси услубда фойдаланилади?
- 1.3. Тўлиқ гаплардан қайси услубда купроқ фойдаланилади.
- 1.4. Гаплар қайси услубда эркин шаклланади?
- 1.5. Риторик сўроқ гаплардан қайси услубларда кўпроқ фойдаланилади?
- 1.6. Инверсия ходисаси қайси услуб учун ҳос?

2-савол бўйича дарс мақсади:

Гап бўлаклари ва Сўз бирикмалари орасидаги мазмундошлик ҳақида тасаввур ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 2.1. Гап бўлаклари орасидаги маънодошликни англаб етади.
- 2.2. Сўз бирликлари орасидаги маънодошликни изоҳлай олади.
- 2.3. Маънодош сўз ва сўз бирикмаларини бир-биридан ажрата олади.

1- саволнинг баёни:

ГАП БЎЛАКЛАРИ ВА СЎЗ БИРИКМАЛАРИ ОРАСИДА МАЗМУНДОШЛИК.

Фикрни тўғри ва таъсирчанг ифодалашда синтактик синонимия имкониятидан кенг фойдаланилади. Синтактик синонимия нутқ услудларини фарқлашда муҳим услубий воситадир. Тушунча ёки фикрнинг у ёки бу ифода варианты нутқ услубининг маълум тури учун типик бўлса, бошқаси учун бўлмаслиги мумкин.

Синтактик синонимия гап бўлаги, сўз бирикмаси, гап доирасида бўлиши мумкин.

ГАП БЎЛАКЛАРИ СИНОНИМИЯСИ.

Гап бўлагига оид синонимия лексик синонимияга бир мунча ўхшаса-да, фарқли томонлари ҳам бор: лексик синонимияда лексемалар, уларнинг лексик маъноси ҳисобга олинса, синтактик синонимияда гап бўлаклари ҳақида фикр юритилади. Унинг маъноси билан бир қаторда структураси ва шакли ҳам ҳисобга олинади.

Одатда, гап бўлаklarининг ҳар бири синонимия ҳосил қилиши мумкин. Қуйида бош бўлаklarдан кесим, иккинчи даражали бўлаklarдан тўлдирувчи ва ҳоллар синонимиясини кўриб ўтамыз.:

1. Бир таркибли гапларинг бир турида кесим ҳаракат номи (ўқиш,ўқимоқ,ўқув) ҳамда керак , зарур, лозим, даркор акби сўзларнинг қўшилишидан ташкил топган услубиятлар билан ифодаланади. Булар кесим синонимиясидир. Ҳаракат номининг қайси шаклда келиши, кўрсатилган сўзларнинг қайси бири билан бирга келиши услубий талабга боғлиқ.

Қиёсланг: Жасоратларга эрк бермоқ керак.(О.) Лекин зарур вақтдагина тилга эрк бермоқ керак.(О.)Бу гапларнинг барчаси кесим-иш ҳаракатни бажариш мажбурий, зарурий эканлигини ифода этапти. Бундан ташқарии, кесим ўзига хос маъно кирасига ҳам эга.

Тўлдирувчи синонимияси: Олим учун виждон ҳам ўткир илм каби зарур. (Ж.А.) Олимга виждон ҳам ўткир илм каби зарур. Атрофда ичишга ярайдиган бир қултум сув кўринмасди.

Ҳол синонимияси: Абдулла севинганидан сакраб юборай дейди. (Ў.У.) Абдулла севгани учун (сабабли) сакраб юборрай деди. Адолат ўзининг довдираб қолганлиги сабабли уялиб кетди. (С. З.) Адолат ўзининг довдираб ўлганлигидан уялиб кетди.

Нутқда бундай синонимлар қатор келиши ҳам мумкин. Бу вақтда нутқ таъсирчанлиги, экспрессивлик кучайди: Лекин нима сабабдан, нима учун бундай қиладилар, билмайман, (« Саодат » журн)

СЎЗ БИРИКМАСИ ДОИРАСИДА СИНОНИМИЯ.

Бундай синонимия кўпроқ тобе бўлак шакллари асосида ҳосил бўлади. Қуйида булардан баъзи намуналар келтирамыз.

Тобе бўлаги турли келишик шакллари билан ифодаланган⁷ сўз бирикмалари синонимия ҳосил қилади.

Тобе бош бўлаги бош ва тушум келишиклари билан ифодаланган сўз бирикмалари: Зулфияни, боради, деб ўйладим.-Зулфия боради деб ўйладим.

Тобе бўлаги тушим ва жўналиш келишиклари билан ифодаланган сўз бирикмалари –Ўқишни ўргандим .- Ўқишга ўргандим; велосипетни минмоқ-велосипетга минмоқ.

Биринчи Қисмлари қаратқич ва чиқиш келишиклари билан ифодаланган сўз бирикмалари: студентларнинг бири – студентлардан бири.

Тобе бўлаги тушум ва ўрин-пайт келишиклари билан ифодаланган сўз бирикмалари: камчиликларни гапирмоқ - камчиликлардан гапирмоқ; эшитганларни гапирмоқ- эшитганлардан гапирмоқ; деворни ошиб ўтмоқ - девордан ошиб ўтмоқ.

Келишикли ва кўмакчили услубиятлар синонимия ҳосил қилади: телефон орқали сўзлашмоқ - телефонда сўзлашмоқ; телевизор орқали кўрсатиш – телевизорда кўрсатиш; Зулфия учун олмоқ - Зулфияга олмоқ ва бошқалар.

Қаратувчи - қаралмиш бирикмаси сифатловчи – сифатланмиш бирикмаси билан синонимия ҳосил қилади: Группамиздаги ҳамма студентлар спорт билан шуғулланади – Группамизнинг барча студентлари спорт билан шуғулланади.

Аниқловчи – аниқланмиш бирикмаси тожикча изофаи бирикма билан синонимия ҳосил қилади: азим дарё – дарёи азим, истироҳат боғи – боғи истироҳат, дoston мадҳи – мадҳи дoston, бедова дард – дарди бедаво, нафс балоси – балойи нафс, суҳбат аҳли – аҳли суҳбат.

Изофали бирикма кўпроқ бадий, сўзлашув услублари учун характерлидир. Айниқса, эски услубда ёзилган шеърӣ асарларда, тарихий мавзуга оид насрий асарларда изофали бирикмаларга кўп мурожаат қилинади.

Муҳокама учун саволлар:

2.1.Мазмундошликнинг синтаксисда қўлланилиши.

2.2.Гап бўлаклари орасида маънодошлик ходисаси қандай?

2.3.Сўз бирикмалари орасида мазмундошликка мисоллар келтиринг.

2.4.Келишик қўшимчалари ва кўмакчилар орасида маънодошликни мисоллар ёрдамида изоҳланг.

Мавзу бўйича ечимини кутаётган илмий муаммолар:

1.Маънодош сўз ва иборалар, мазмундош гап бўлаклари ва гапларнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш. Гап бўлаклар ва сўз бирикмалари орасидаги мазмундошлик.

9-амалий машғулот:

Хосланган услубларда синтаксиснинг услубий имкониятлари.

Ажратилган вақт-2 соат.

Дарс мақсади:

Услубларнинг синтаксисда қўлланилиши ҳақида талабаларда тушунчалар ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

8.1.Хосланган услубларнинг умумий тавсифини бера олади.

8.2.Мазмундош гап бўлақларини ва сўз бирикмаларини услубий қўлланилишини изоҳлаб бера олади.

Ишни бажариш тартиби:

1.Хосланган услубларнинг синтактик имкониятларини ўрганиш.

2.Мазмундош гап бўлақларини таҳлил қилиш.

3.Сўз бирикмалари орасидаги мазмундошликни ўзига хос томонларини аниқланг.

Керакли адабиётлар:

1.Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров., Рустамов Ҳ. ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983.141-197б

2. Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Синтаксис. Тошкент: Фан 1976. -18-289 б

3. А.Ғуломов, Асқарова М., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. Ўқитувчи, 1987 -23-158б

4. Бобоев А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. Тошкент:Фан 1978.

В) Мустақил иш топшириқлари:

1-топшириқ:

1.А.Қаҳҳорнинг “Сароб” романидан мазмундош гапларга мисоллар топинг.

2-топшириқ:

1.Ш.Холмирзаевнинг “Олабўжи” романидан хосланган услубларга мисоллар топинг.

Ушбу топшириқларни қуйидаги асарларга мурожаат қилиш ёрдамида аниқлаш мумкин:

1.А.Қаҳҳорнинг “Сароб” романи.Т. “Шарқ”1995й.

2.Ш.Холмирзаевнинг “Олабўжи” романи. Т. “Шарқ”1995й.

Г) Модул бўйича якуний хулосалар.

Ўзбек тили тарақиётининг ҳозирги босқичида хосланган

услуглар фаркланиб, унинг илмий, бадиий, публицистик, расмий иш қоғазлари, сўзлашув каби услублари шаклланди

Фикрни тўғри ва таъсирчанг ифодалашда синтактик синонимия имкониятидан кенг фойдаланилади. Синтактик синонимия нутқ услудларини фарқлашда муҳим услубий воситадир. Тушунча ёки фикрнинг у ёки бу ифода варианты нутқ услубининг маълум тури учун типик бўлса, бошқаси учун бўлмаслиги мумкин.

Синтактик синонимия гап бўлаги, сўз бирикмаси, гап доирасида бўлиши мумкин.

Назорат саволлари:

1. Синтаксиснинг услубий имкониятлари ҳақида тушунча беринг.
2. Тўлиқсиз гаплардан асосан қайси услубда фойдаланилади?
3. Тўлиқ гаплардан қайси услубда купроқ фойдаланилади.
4. Гаплар қайси услубда эркин шаклланади?
5. Риторик сўроқ гаплардан қайси услубларда кўпроқ фойдаланилади?
6. Инверсия ходисаси қайси услуб учун хос?
7. Мазмундошликнинг синтаксисда қўлланилиши.
8. Гап бўлаклари орасида маънодошлик ходисаси қандай?
9. Сўз бирикмалари орасида мазмундошликка мисоллар келтиринг.
10. Келишик қўшимчалари ва кўмакчилар орасида маънодошликни мисоллар ёрдамида изохланг.

Тавсия қилинган адабиётлар:

1. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров., Рустамов Ҳ. ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 141-197б
2. Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Синтаксис. Тошкент: Фан 1976. -18-289 б
3. А. Ғуломов, Асқарова М., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. Ўқитувчи, 1987 -23-158б
4. Бобоев А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. Тошкент: Фа

14-Мавзу: Мазмундош гаплар услубияти

Ажратилган вақт—2соат

Асосий саволлар:

1. Мазмундош содда гаплар услубияти.
2. Мазмундош қўшма гаплар услубияти.

Мавзуга оид таянч тушунчалар ва иборалар:

Мазмундошлик. Содда гаплар. Услубият. Бир бош бўлакли гаплар. Икки бош бўлакли гаплар. Риторик сўроқ гаплар. Богланган қўшма гаплар. Эргашиган қўшма гаплар. Кўчирма ва ўзлаштирма гаплар.

Мавзуга оид муаммолар:

1. Содда гаплар орасида мазмундошлик ходисаси мовжуд. Лекин қўшма гапларда-чи?
2. Содда гаплар билан қўшма гаплар ҳам ўзаро синоним бўлиши мумкинми?

1-савол бўйича дарс мақсади:

Талабаларда мазмундош содда гаплар услубияти ҳақида тушунча ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 1.1. Бир бош бўлакли гапларнинг орасидаги маънодошликни изохлай олади.
- 1.2. Икки бош бўлакли гапларнинг синонимиясини ажрата билади.
- 1.3. Риторик сўроқ гаплар синонимиясини шархлайди.
- 1.4. Фаол ва нофаол гаплар синонимиясини тушуниб етади

1-саволнинг баёни:

СОДДА ГАПЛАР СИНОНИМИЯСИ.

1. Икки бош бўлакли ва бир бош бўлакли гаплар синонимияси: Элга қўшилган эр бўлади, элдан ажралган ер бўлади. –Элга қўшилсанг, эр бўласан, элдан ажралсанг, ер бўласан.

Буларда бир хил типик мазмун ифодаланган. Аммо гап тузилиши иккихил: биринчи гап бирбош бўлакли иккинчи гап шахси умумлашган бир бош бўлакли гапдир. Булар маъно қирраларига кўра ҳам фарқ қилади: биринчи гапда ҳаётий тажриба ифодаланаяпти, иккинчи гапда эса фикр умумга қаратилаяпти. Бошқа мисол: Ишқилиб, ўққа учиб кетмагин, ўртоқларинг билан енгинглар-у енгилманглар. (Ғ. Ғ.) Ишқилиб, сен ўққа учиб кетмагин. Биринчи гап шахси аниқ бир бош бўлакли гап, иккинчи гап – икки бош бўлакли гап. Ҳар иккисида бир хил типик мазмун ифодаланган. Лекин биринчи гапда диққат маркази ҳаракатга, иккинчисида эса шахсга қаратилган. Шунингдек, Сен мажлисда сўга чиқишинг керак типидagi икки бош бўлакли гап Сенга мажлисда сўзга чиқишга тўғри келади типидagi эгаси топилмайдиган бир бош бўлакли гапларга синоним бўлади.

2.Бир бош бўлакли гаплар синонимияси: Кечага таклиф қоғози билан киритишади – Кечага таклиф қоғози билан киритилади.

Биринчи гап эгаси топиладиган гапларнинг шахси ноаниқ тури иккинчиси эса эгаси топилмайдиган гапдир. Буларнинг умумийлиги бир бош бўлакли гапларнинг эгаси тури бўлишида мазмундаги фарқ биринчи гапда шахс ноаниқ бўлса шам, уни топиш мумкинлиги, иккинчи гапда эса ҳаракатнинг шахс истагига боғлиқ эмаслиги, эгани топиш мумкин эмаслигидадир.

3.Деярли барча риторик сўроқ гаплар ўз синонимига эга бўлади: Менга нима қилибди?! Отдекман. Бир кун минг кун эмас. (Ў. У.) Биринчи гапда менга ҳеч нарса қилгани йўқ деган мазмун кучли оханг билан ифодаланган.Ҳар икки гапда типик мазмун англашилади. Лекин уларнинг биринчиси риторик сўроқ гап, иккинчиси эса дарак гапдир. Биринчи гапда бўёқдорлик кучли, иккинчи гапда эса оддий дарак гап. Биринчи гап кўпроқ сўзлашув бадий, публицистик услубга хос, иккинчи гапда эса услубнинг барча турларида қўлланаверади. Эгаси топилмайдиган бир бош бўлакли гаплар шу типдаги сўроқ гаплар билан синонимия ҳосил қилади. Илмни меҳнатсиз эгаллаб бўлмайди – Илмни меҳнатсиз эгаллаб бўладими?!

4.Фаол ва нофаол гаплар синонимияси. Бунда бир хил типик мазмун фаол ва нофаол гаплар орқали ифодаланади: Аълочи студентларга мукофотлар бериш Зулфия Назировна Раҳимовага топширилди. – Биз аълочи студентларга мукофотлар беришни Зулфия Назировна Раҳимовага топширдик;Расм Эркин Содиқович Ниёзов томонидан ишланди – Расмни Эркин Содиқович ишлади. Ҳар икки мисолда бир хил типик мазмун ифодаланган. Лекин биринчиси нофаол, иккинчиси – фаол гап. Биринчи гапда эга ҳаракатни ўзига қабул қилганшахсни иккинчи гапда эса ҳаракатни бажарувчи шахсни ифодалаган.

5.Тасдиқ ва инкор шаклдаги гаплар синонимияси: қараб тур, сени отангга чакмасамми! (О.) - қараб тур, сени отангга чақиб берай. Ҳар икки гапда типик мазмун ифода қилинган. Лекин биринчи гап инкор шаклидир, иккинчиси эса тасдиқ гапдир. Биринчиси кучли бўёқдарликга эга бўлиб, кўпроқ сўзлашув

услугага хос . Бундай гаплар илмий, расмий иш қоғози услубларига хос адабиётларда учрамайди.

МУХОКАМА УЧУН САВОЛЛАР:

1.1.Бир бош бўлакли гапларнинг орасидаги маънодошликни изохланг.

1.2.Иккибош бўлакли гапларнинг синонимик-услубий қўлланилиши ҳақида фикр юритинг.

1.3. Риторик сўроқ гаплар орасидаги маънодошлик қирралари ни тушунтиринг.

1.4.Фаол ва нофаол гапларнинг синонимик услубий хусусиятларини ажратиб беринг.

2-савол бўйича дарс мақсади:

Талабаларда мазмундош қўшма гаплар услубияти ҳақида тасаввур ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

2.1.Боғланган қўшма гапларнинг синонимик –услубий қўлланилиши ҳақида тушунчага эга бўлади.

2.2.Эргашган қўшма гаплар синонимиясини изохлай олади.

2.3.Қўшма ва содда гаплар синонимиясини англаб етади.

2.4.Эргашган қўшма гап ва содда гаплар орасида маънодошликни мисоллар асосида исботлай олади.

2.5.Боғланган қўшма гап ва содда гаплар синонимияси ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

2.6.Кучирма ва ўзлаштирма гаплар синонимиясини тушунтириб бера олади.

2-саволнинг баёни:

ҚЎШМА ГАПЛАР СИНОНИМИЯСИ:Боғланган қўшма гапларнинг боғловчили тури боғловчисиз тури билан, эргашган қўшма гапларнинг ёрдамчили тури ёрдамчисиз тури билан синонимия ҳосил қилади.

Қўшма гапларнинг боғловчили ёки ёрдамчили турлари кўпроқ китобий нутқ учун, боғловчисиз турлари сўзлашув нутқи учун характерлидир.

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР СИНОНИМИЯСИ:Мен ўзимнинг кимлигимни сизга айтиб бердим, аммо сиз ўзингизнинг кимлигингизни айтиб бермадингиз. (С. Аҳм.) мен ўзимнинг кимлигимни сизга айтиб бердим, сиз ўзингизнинг кимлигингизни айтиб бермадингиз. Ҳар иккигапта зидлик муносабати ифодаланган. Лекин биринчиси – боғланган қўшма гап, иккинчиси эса боғловчисиз қўшма гапдир.

ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАР СИНОНИМИЯСИ:Отахоннинг юраги шув этиб кетди, чунки тўппончани ўз кўзи билан биринчи кўриши эди. (Ас. М.) – Отахоннинг юраги шув этиб кетди: тўппончани ўз кўзи билан биринчи кўриши эди. Ҳунар ўрган, чунки ҳунарда кўп сир. (Низомий.) –Ҳунар ўрган, Ҳунарда кўп сир. Ҳар икки мисолда бир хил типик мазмун ифода этилган . Лекин биринчи гуруҳ гаплар эргашган қўшма гап, иккинчи гуруҳ гаплар эса боғловчисиз қўшма гаплардир.

ҚЎШМА ВА СОДДА ГАПЛАР СИНОНИМИЯСИ:Бунда кўпинча тўлдирувчи ва эга эргаш гапли қўшма гаплар сода гаплар билан синонимия ҳосил қилинади.

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап ва сода гап синонимияси:

Билиб қўйки, сени Ватан кутади. (Ғ. Ғ.) –Сени Ватан кутишини билиб қўй. Биласизми, Зебихон, ҳаммадан кўп ишлагим келишини биласизми?

Шуни ҳам айтиш керакки, ундов кўпинча ўзига хос мимика билан айтилади.

ЭГА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАП ВА СОДДА ГАП СИНОНИМИЯСИ:Эсингдами, бузилган иморатларнинг ўрнини тозалашга чиқардик? (П. Қ.) –Бузилган иморатларнинг ўрнини тозалашга чиққанимиз эсингиздами? Абдулланинг ҳали-ҳали эсидаки, қишлоқда уруш йиллари Дадабой амаки деган бир одам яшагани Абдулланинг ҳали-ҳали эстда.

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАП ВА СОДДА ГАП СИНОНИМИЯСИ:Халқларнинг тиллари бир хил эмас, бил!-Халқларнинг тиллари бир хил эмаслигини бил!

Муҳокама учун саволлар:

2.1.Боғланган қўшма гаплар синонимиясини тушунтириб беринг.

2.2.Эргашган қўшма гаплар орасидаги мазмундошликка мисоллар келтиринг.

2.3.қўшма ва соддагаплар орасидаги синонимия.

2.4.Боғловчисиз қўшма гаплар синонимиясига мисоллар келтиринг.

Мавзу бўйича ечимини кутаётган илмий муаммолар:

1.Мазмундошлик фақат сўз ва иборалар орасида эмас,соддава қўшма гаплар орасида,хатто кўчирма ва ўзлаштирма гаплар орасида ҳам бўлиши мумкинлигини илмий асосда далиллаш.

2.Мазмундошлик-услубият асоси эканлигини илмий асосларини ишлаб чиқиш.

Б) Амалий машғулотлар:

10-амалий машғулот: Мазмундош гаплар услубияти.

Ажратилган вақт-2 соат.

Дарс мақсади:

Талабаларда гап ва унинг турлари орасидаги мазмундошлик ҳақида тасаввур ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

9..1.Бир бош бўлакли гапларнинг орасидаги манодошликни изохлай олади.

9.2.Икки бош бўлакли гапларнинг синонимиясини ажрата билади.

9.3.Риторик сўроқ гаплар синонимиясини шархлайди.

9.4.Фаол ва нофаол гаплар синонимиясини тушуниб етади

9.5.Боғланган қўшма гапларнинг синонимик –услубий қулланилиши ҳақида тушунчага эга бўлади.

9.6.Эргашган қўшма гаплар синонимиясини изохлай олади.

9.7.Қўшма ва содда гаплар синонимиясини англаб етади.

9.8.Эргашган қўшма гап ва содда гаплар орасида маънодошликни мисоллар асосида исботлай олади.

9.9.Боғланган қўшма гап ва содда гаплар синонимияси ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

9.10.Кучирма ва ўзлаштирма гаплар синонимиясини тушунтириб бера олади.

Ишни бажариш тартиби:

1.Мазмундош содда гапларни услубий қўлланилишидаги ўзига хосликни аниқланг.

2.Бир бош бўлакли гаплар орасидаги синонимликни изохланг.

3. Боғланган қўшма гаплар синонимиясини ўрганинг.

4.эргашган қўшма гаплар орасидаги мазмундошликка мисоллар топинг.

Керакли адабиётлар:

- 1.Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров., Рустамов Х. ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983.141-197б
2. Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Синтаксис. Тошкент: Фан 1976. -18-289 б
3. А.Ғуломов, Асқарова М., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. Ўқитувчи, 1987 -23-158б
4. Бобоев А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. Тошкент:Фан.1978 йил.

В) Мустақил иш топшириқлари:

1-топширик:

1.Бадиий адабиётлардан содда гапларнинг бир бош бўлакли ва икки бош бўлакли турларига мисоллар топинг.

2-топширик:

1.Бадиий адабиётлардан боғланган қўшма гаплар синонимиясига мисоллар топинг.

Ушбу топшириқларни қуйидаги асарларга мурожаат қилиш ёрдамида аниқлаш мумкин:

1. Х. Дониёров. А. Навоий ва ўзбек адабий тили. Тошкент, 1976 й.
2. Қ. Самадов. Ғ. Ғуломнинг шеъриятда сўз қўллаш маҳорати. Тошкент, 1987 й.
3. Қ. Самадов. Ўзбек тили услубияти. Гулистон, 1991 й.
4. Қ. Самадов. Ўзбек тили услубияти. Гулистон, 1992 й.

Г) Модул бўйича якуний машғулот.

Хуллас, икки бош бўлакли ва бир бош бўлакли гаплар уз синонимларига эга..Бир бош бўлакли гаплар синонимияси деярли барча услубларда учрайди..Деярли барча риторик сўроқ гаплар ўз синонимига эга бўлади

Фаол ва нофаол гаплар синонимияси ҳам барча услубларда учраши мумкин.Бунда бир хил типик мазмун фаол ва нофаол гаплар орқали ифодаланади

Тасдиқ ва инкор шаклдаги гаплар синонимияси кўпроқ сўзлашув бадиий, публицистик услубга хос,баъзан эса услубнинг барча турларида қўлланаверади

Боғланган қўшма гапларнинг боғловчили тури боғловчисиз тури билан, эргашган қўшма гапларнинг ёрдамчили тури ёрдамчисиз тури билан синонимия ҳосил қилади.

Қўшма гапларнинг боғловчили ёки ёрдамчили турлари кўпроқ китобий нутқ учун, боғловчисиз турлари сўзлашув нутқи учун характерлидир.Бундай гаплар илмий, расмий иш қоғози услубларига хос адабиётларда учрамайди.

Назорат саволлари:

- 1.Бир бош бўлакли гапларнинг орасидаги маънодошликни изохланг.
- 2.Иккибош бўлакли гапларнинг синонимик-услубий қўлланилиши ҳақида фикр юритинг.
3. Риторик сўроқ гаплар орасидаги маънодошлик қирраларини тушунтиринг.
- 4.Фаол ва нофаол гапларнинг синонимик услубий хусусиятларини ажратиб беринг.
- 5.Боғланган қўшма гаплар синонимиясини тушунтириб беринг.
- 6.Эргашган қўшма гаплар орасидаги мазмундошликка мисоллар келтиринг.
- 7.Қўшма ва сода гаплар орасидаги синонимия.
- 8.Боғловчисиз қўшма гаплар синонимиясига мисоллар келтиринг.

Тавсия қилинган адабиётлар:

- 1.Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров., Рустамов Ҳ. ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983.141-197б
2. Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Синтаксис. Тошкент: Фан 1976. -18-289 б
3. А.Ғуломов, Асқарова М., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. Ўқитувчи, 1987 -23-158б
4. Бобоев А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. Тошкент:Фан.1978 йил.

14-Мавзу: Бўлақларга ажратилмайдиган гаплар ва гап бўлақларининг услубияти **Асосий саволлар:**

1. Бўлақларга ажратилмайдиган гапларнинг сўзлашув услуби учун хослиги.
2. Гап бўлақларининг шаклий қўлланилиши.

Мавзуга оид таянч тушунчалар ва иборалар:

Бўлақларга ажратилмайдиган гаплар. Таҳсин. Тасдиқ. Буйруқ. Ҳис-ҳаяжон. Расм-одат.Атов гап. Гап бўлақлари. Нутқ услублари.

Мавзуга оид муаммолар:

1. Бўлақларга ажратилмайдиган гапларни яна қандай услубий хусусиятларини биласиз?
2. Гап бўлақларини услубий қўлланилишига хос яна қандай қирраларни кашф этдингиз?

1-савол бўйича дарс мақсади:

Талабаларни бўлақларга ажратилмайдиган гаплар ҳақидаги тасаввурини шакллантириш.

Идентив ўқув мақсадлари:

1. Бўлақларга ажратилмайдиган гапларни изоҳлай олади
2. Таҳсин, буйруқ, тасдиқ каби модал муносабатларни англаб етади.
3. Буйруқ, ҳис-ҳаяжон англатувчи гапларни услубий қирраларини кашф этади.
4. Атов гапларни услубий хусусиятларини ўрганади.

1- саволнинг баёни:

БЎЛАҚЛАРГА АЖРАЛМАЙДИГАН ГАПЛАРНИНГ СЎЗЛАШУВ УСЛУБИ УЧУН ТИПИКЛИГИ.

Сўзлашув услубида сода, ихчам гаплар кўп қўлланади. Гапларнинг энг қисқа шакли – бўлақларга ажратилмайдиган гаплар – функционал услубларнинг сўзлашув услуби учун типикдир. Бу тип гаплар турли маъноларни ифодалайди:

1. Таҳсинни ифодалайди: Раҳим, Ҳа, ҳа! Иккаласини ҳам ОМОН –эсон қамоққа олдириб, ғаллаларни қишлоққа жўнатдик. Шумилов. Офарин! (Н. С.)
Ташаккур! Ўтиринглар! (Я.)

Кўпинча бундай гаплар маънони кучайтириш, бўёқлик учун такрорланиб келади: Дўсрат билан Бувинисо хўжайинга эгилиб қуллуқ қилишди.

- Қуллуқ, Қуллик! – деди Дўсрат. (П. Т.)

- Ҳа, ҳа, офарин, офарин, отангиз раҳматлик кўп донно одам эдилар. (П. Т.)
Гоффор. Баракалла, йигитлар, баракалла. Бу ким, Қандай аёл? (Н. С.)

2. Сўроқни ифодалайди: Раҳимов. Биламан, чайирсиз, Соҳибчангал айтгандай, михдай йигитсиз. Шундайми? (Я .)

- Э, мен сизни ўзбек деб юрибман.

- Шундақами? – деди Ғани ака ва мулойим кулди. (П. Т.)

3. Тасдиқни ифодалайди: Мансур. Қўрқмасжон ! Сен бир бу ёққа келиб кетмайсанми? Қўрқмасс. Хўп бўлади. (Н. С.)

Бундай гаплар ҳам такрор холда қўлланиб, маънони кучайтириш учун хизмат қилади:

-Хўп, ука, хўп. Эрталаб жўнаймиз, - деди шошилиб Дўснат. (П. Т.)

4. Буйруқни ифодалайди: Бас, сичкон назарида мушукдан зўр махлуқ йўқ... (Я .)
Бир кўлида сопол обдаста кўтарган, ўлик башара, новча бир аёл шовли юзида пайдо бўлди-ю, эркакча товуш билан:

- Пўшт! Пўшт! Пўшт! – деб хитоб қилди. (П. Т.)

5. Расм – одатни ифодалайди: Сардор (кириб). Салом! Генерал жаноблари ўзларидаларми? Темир. Тил – юракнинг калити. Хўп. Ишонганим бўлсин, хайр гулим! (Я.) Тўраҳонбой. Ваалайкум ассалом, бормисан болам? (Я.)

6. Ҳис- ҳаяжонни ифодалайди: Зухра. Войдод! Қутқаринглар! (Н. С.)

- Уфф! Қўрқиб кетдим, Абдулла, сизмисиз? (Ў. У.) Болалар завқ билан шовқин солишди:

-- Ур-ра-а! (П. Т.)

Сўзлашув услубида вокатив гаплар ҳам кенг қўлланади. Бунда ундалма кўшимча маъно (дўк, ғазаб, чақирик, ажабланиш, тақиклаш кабилар) олиб, вокатив гапга айланади:

Ислом. Ота, сизга нима бўлди! Отажон!.. (Я.)

Зеби (кўриб даҳшатга тушди). Ғанижон ака!.. Ғанижон ака!! (Я.)

Воактив гапларни ундалмалардан фарқ қилиш керак. Бунинг учун қуйидаги мисол характерли:

Бўталарим!- деди ота ёш тўкиб,
Вагондан вагонга чопиб, энтикиб.
Бўталарим! Иссиқ уйларингиз бор
Ошингиз, нонингиз, чойингиз тайёр.

Бунда биринчи « Бўталарим!» воактив гап бўлиб, мурожатдан ташқари, чақиритиш қиррасига ҳам эга. Иккинчи « Бўталарим !» эса ундалмадир. Бунда фақат сўзловчи нутқи қаратилган шахс ифода қилинапти. Бумисол бўлақларга ажралмайдиган гаплар баъзан шеърятда ҳам учраб туришини кўрсатади.

Бўлақларга ажралмайдиган гаплар нутқда турли маъно ифода қилиб, кетма-кет келиши ҳам мумкин. Бу нутқнинг бунёдкорлигини таъминлайди: -Войдод! Аяжон! ! ! - қичқирди кимдир.(Ў. У.)

Сўзлашув услубида бўлақларга ажралмайдиган гапларнинг дин билан боғлиқ ўлган айрим типлари ҳам учрайди. Мисоллар Ҳай, ҳайтовир, тан-жонинг соғ, ўт-бетинг синмай нетмай келибсан. Шукур! – деди отинойи. (П. Т.)

Бутип гаплар дин аҳллари, ҳалқ оммасининг айрим табақалари нутқи учун характерлидир.

Сўзлашув услубида диалоглар баъзан фақат бўлақларига ажралмайдиган гаплардан ташкил топган.

Темир. Гуланам!

Гуласал (нимжон қалтироқ овоз билан). Лаббай!

Темир. Раҳмат. (Я.)

Муҳокама учун саволлар:

1. Бўлақларга ажратилмайдиган гапларнинг қандай турларини биласиз?

2. Улар қандай модал муносабатлар ифодалайди?

3. Атов гапларнинг ўзига хос услубий қирраларини аниқланг.

4. Сўз - гапларнинг услубий жиҳатлари ҳақида гапиринг.

5. Ундов ва ҳис-ҳаяжон англатувчи бўлақларга ажратилмайдиган гапларга мисоллар келтиринг.

2-савол бўйича дарс мақсади:

1. Талабаларда гап бўлақларининг услубий қўлланилиши ҳақида дастлабки тушунчаларни шакллантириш.

Идентив ўқув мақсадлари:

1. Гап бўлақларининг сўзлашув услубида ишлатилиши

2. Гап бўлақларининг услубий қўлланилиши ҳақида тушунча ҳосил қилади.

3. Уларнинг нутқ услубларида қўлланилишини тасаввур қилади.

4. Нутқ услубларида гап бўлақларининг ишлатилишини қиёслайди.

2- саволнинг баёни:

ГАП БЎЛАКЛАРИНИНГ ШАКЛИЙ ҚЎЛЛАНИШИ.

Гап бўлақлари нутқ услубларида қўлланишига кўра ўзига хос хусусиятларга эга. Бу кўпроқ уларнинг ифодаланиши, шакли, қўлланишида кўринади.

Эга кўпинча келишик олмошининг биринчи ва иккинчи шахс шакллари билан ифодаланади. Бунда эга логик урғу олган бўлса, нутқда доим сақланади. Бошқа ҳолатларда (кесим шахс-сон ифода қилувчи формантларга эга бўлганда) унинг қўлланмаслиги кўп кузатилади: Мен бутун ҳаётимни ўқитувчилик ишига бағишлайман. Бутун ҳаётимни ўқитувчилик ишига бағишлайман. Иккинчи гапда кесим шакли асосий роль ўйнайди.

Кесим, нутқ услубларида қўлланишига кўра, айрим хусусиятларга эга. Масалан, от-кесим (содда от-кесим ҳам, бош бўлакли от-кесим ҳам) кўпроқ илмий ва расмий идоравий услубларга, феъл-кесим (сода феъл-кесим ҳам бош бўлакли феъл-кесим ҳам) эса кўпроқ сўзлашув, бадий, публицистик усулларга хосдир. Бу ҳолуларнинг мақсад вазифалари билан изоҳланади. Қиёсланг:

Илмий услубдан: Организм билан муҳит бир бутин системадир. Бу системани ҳосил қилувчи иккала тур зиддият бирлигини ташкил қилади. Бу зиддият организмнинг яшаш мабаидир ва муҳитнинг ўзгариши ривожланиши воситаларидан биридир.

Расмий идоравий услубдан: Сайлов биносида овоз бери швактида сайлов тўғрисида агитация қилишга йўл қўймайди.

Сайлов биносида тартиб сақланиши учун участка сайлов камиссиясининг раиси жавобгардир..

Бадий услубдан: Икромжон на бўри товишини эшитар, на юзларига урилаётган қамишларнинг шитирлашини эшитар эди. (С. А.)

Сўзлашув услубидан: -Сени аканг боқолмай тақачига топширган экан. – деди Эргаш, - мени ўз отам қашшоқликдан бир бойга топширди. (П. Т.)

Публицистик услубдан: Бу концерт кўчасидан кўчага бепаён Ватанимиз, ажойиб халқимиз, нуроний ҳаётимиз учун ифтихор туйғуси билан мағрурланиб чиққанимизда бир аччиқ тарихий фактни айтиб беришди менга. (В. З.)

Кесим илмий ва расмий- идоравий услубларда кўпроқ учинчи шахс шаклидаги мажхуллик ва ўзлик нисбати шаклидаги феъллар билан ифодаланади. Бу вақтда илмий услубда кесим феълнинг ижро майли, расмий- идоравий услубда буюруқ майли орқали берилади. Бадиий, сўзлашув услубларида эса бундай кесимлар нисбатан кам учрайди.

Сўзлашув услубида эгалик аффикслари қўлланмасдан тааллуқлилик белгисиз ифодаланиши мумкин. Эсимни танибманки, бизнингхона донда аёлга қўл кўтарган кимсани билмайман. («саодат» журн.)

- Қани, юринг, -деди Турсунали ака ўрнидан туриб. – Бизнинг қизнинг чойидан ичамиз. (Ў. У.)

Бу ҳол поэзияда ҳам учрайди. Буни вазн ва туроқ тақоза этади:

Мукаммал одамни яратмак учун

Фақат бизнинг қонун бўлади асос. (Ғ. Ғ.)

Воситасиз тўлдирувчининг белгили- белгисиз қўлланиши ҳам услубиятда аҳамият касб этади. Бу ҳолат мавжуд лингвистик адабиётларда, дарсликнинг «Морфологик услубият» бобида кенг изоҳланган. Бу ўринда қуйидагиларга тўхталиб ўтамиз:

Келишикларнинг маънолари кўмакчиларнинг маънолари кўмакчиларнинг маънолари ва функциялари билан мунасабатдор бўлиши мумкин. Бу ҳол нутқда келишли ва кўмакчили конструкциялар синонимиясини юзага келтиради: телефонда гаплашдим- телефон орқалим.

Айрим ўринларда ўринларда жўналиш келишиги – томон кўмакчили конструкция билан синонимия ҳосил қилади. Бундай конструкциялар таркибида келишик аффикси қўлланиши ҳам мумкин: Сайёра йигитлари марказий фонтан томан бошлаб кетди (Ў.У.)

Баъзан кўмакчи келишик аффиксини олиб келиши ҳам мумкин:

Алёша дарё бўйидаги ўтлоқ томонга қараб-қараб қўярди. (Ж. А.)

Йигит истар-истамас чодир томонга кета бошлади. (С. Аҳм)

Ўзбек адабий тилида келишик шакли гап бўлаклари стандарт ҳолда бўлади: ҳар бир келишик битта грамматик шаклга эга. Сўзлашув ва бадиий услубларда эса уларнинг бошқача кўринишлари ҳам қўлланади.

Поэзияда баъзан қаратувчи аффикси –н шаклида учрайди.

Бу Ватан – Советлар халқин тупроғи

Муқаддас, даҳлсиз – буни билиб қўй! (Ғ. Ғ.)

Қаратувчи аффикси –ни шаклида қўлланади: Фойдаси йўқ ҳозир гапиришни. (Ў. У)

Воситасиз тўлдирувчи аффикси –ни поэтик асарда баъзан –н, классик адабиётда –и шаклида учрайди.

Сўзлашув услубида -ни аффикси -ди, -ти шаклида ҳам учрайди.

Ёзма ёдгорликлар, классик адабиёт ва фолклор асарларида чиқиш келишиги шаклидаги гап бўлаклари аффикси –дин, -тин, --тан, -нан шаклида келади:

Бу ҳикмат Русиянинг давлатидин,

Бўлибдур илмнинг хосиятидин. (Фурқат.)

Гавҳар балчиққа тушгани билан, қиммати йўқолмас ва ўз баҳосидин қолмас.

Жўналиш келишиги шаклидаги гап бўлагининг аффикси поэзияда —а шаклида ҳам учрайди.

Дугонажон, дугона,
Чехранг зеби_зебона,
Овоз қилиб ҳар ёна,
Бизларни, эдурдона,
Чақирдингми бу ёна.

Муҳокама учун саволлар:

1. Гап бўлақларининг сўзлашув услубида қўлланилишига намуналар келтиринг.
2. Гап бўлақларининг расмий услубда қўлланилишини изоҳланг.
3. Гап бўлақларининг илмий услубда қўлланилишининг ўзига хос қирраларини айтинг.
4. Гап бўлақларининг публицистик услубда ишлатилиши.
5. Гап бўлақларининг бадиий услубда ишлатилишига адабиётлардан мисоллар келтиринг.
- 6.

Мавзу бўйича ечимини кутаётган илмий муаммолар:

1. Бўлақларга ажратилмайдиган гапларнинг услубий қирралари ранг-баранг уларни кашф этилмаган қирраларини излаб топиш ва амалда қўллаш.
2. Гап бўлақларининг сўзлашув бадиий, илмий, пуслицистик, расмий услубларда қўлланилишини ўзига хос томонларини изоҳлаш ва янгилик киритиш.

Б) Амалий машғулотлар:

11-амалий машғулот:

БЎЛАКЛАРГА АЖРАЛМАЙДИГАН ГАПЛАРНИНГ ВА ГАП БЎЛАКЛАРИНИНГ УСЛУБИЯТИ.

Ажратилган вақт-2 соат.

Дарс мақсади:

Талабаларда бўлақларга ажратилмайдиган гаплар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

1. Бўлақларга ажратилмайдиган гапларни изоҳлай олади.
2. Таҳсин, буйруқ, тасдиқ каби модал муносабатларни англаб етади.
3. Буйруқ, ҳис-ҳаяжон англатувчи гапларни услубий қирраларини кашф этади.
4. Атов гапларни услубий хусусиятларини ўрганади.
5. Гап бўлақларининг сўзлашув услубида ишлатилиши
6. Гап бўлақларининг услубий қўлланилиши ҳақида тушунча ҳосил қилади.
7. Уларнинг нутқ услубларида қўлланилишини тасаввур қилади.
8. Нутқ услубларида гап бўлақларининг ишлатилишини қиёслайди.

Ишни бажариш тартиби:

1. Бадиий асарлардан намуналар танлаш.
2. Ушбу намуналардан бўлақларга ажратилмайдиган гапларга ҳос унсурларни аниқлаш.

Керакли адабиётлар:

1. Қ. Самадов. Ўзбек тили услубияти. Гулистон, 1991 й.

3. Қ. Самадов. Ўзбек тили услубияти. Гулистон, 1992 й.

В) Мустақил иш топшириқлари:

1-топшириқ:

1.Х.Олимон асарларидан намуналар олиб таҳлил қилиш.

2-топшириқ:

1.Ғ.Ғулом асарларидан намуналар олиб таҳлил қилиш.

Ушбу топшириқларни қуйидаги асарларга мурожаат қилиш ёрдамида аниқлаш мумкин:

1.Х.Олимжон. Танланган асарлар. Т.1995й.

2. Қ. Самадов. Ғ. Ғуломнинг шеърятда сўз қўллаш маҳорати. Тошкент, 1987 й.

Г) Модул бўйича якуний машғулот.

Сўзлашув услубида сода, ихчам гаплар кўп қўлланади. Гапларнинг энг қисқа шакли – бўлақларга ажратилмайдиган гаплар – функционал услубларнинг сўзлашув услуби учун типикдир. Бу тип гаплар турли маъноларни ифодалайди.

Эга кўпинча келишик олмошининг биринчи ва иккинчи шахс шакллари билан ифодаланади. Бунда эга логик урғу олган бўлса, нутқда доим сақланади. Бошқа ҳолатларда (кесим шахс-сон ифода қилувчи формантларга эга бўлганда) унинг қўлланмаслиги кўп кузатилади: Мен бутун ҳаётимни ўқитувчилик ишига бағишлайман. Бутун ҳаётимни ўқитувчилик ишига бағишлайман. Иккинчи гапда кесим шакли асосий роль ўйнайди.

Кесим, нутқ услубларида қўлланишига кўра, айрим хусусиятларга эга. Масалан, от-кесим (содда от-кесим ҳам, бош бўлакли от-кесим ҳам) кўпроқ илмий ва расмий идоравий услубларга, феъл-кесим (сода феъл-кесим ҳам бош бўлакли феъл-кесим ҳам) эса кўпроқ сўзлашув, бадиий, публицистик усулларга хосдир. Бу ҳошуларнинг мақсад вазибалари билан изоҳланади.

Назорат саволлари:

1.Гап бўлақларининг сўзлашув услубида қўлланилишига намуналар келтиринг.

2.Гап бўлақларининг расмий услубда қўлланилишини изоҳланг.

3.Гап бўлақларининг илмий услубда қўлланилишининг ўзига хос қирраларини айтинг.

4.Гап бўлақларининг публицистик услубда ишлатилиши.

5.Гап бўлақларининг бадиий услубда ишлатилишига адабиётлардан мисоллар келтиринг.

6.Гап бўлақларининг сўзлашув услубида қўлланилишига намуналар келтиринг.

7.Гап бўлақларининг расмий услубда қўлланилишини изоҳланг.

8.Гап бўлақларининг илмий услубда қўлланилишининг ўзига хос қирраларини айтинг.

9.Гап бўлақларининг публицистик услубда ишлатилиши.

10.Гап бўлақларининг бадиий услубда ишлатилишига адабиётлардан мисоллар келтиринг.

Тавсия қилинган адабиётлар:

1.Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров., Рустамов Х. ўзбек тили стилистикаси. _тошкент: Ўқитувчи, 1983.141-1976

2. Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Синтаксис. Тошкент: Фан 1976. -18-289 б

3. А.Ғуломов, Асқарова М., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. Ўқитувчи, 1987 -23-1586
4. Бобоев А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. Тошкент:Фан.1978 йил.

Асосий адабиётлар:

- 1.И.А.Каримов.Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.
2. И.Тошалиев. «Ўзбек тили услубияти»Т.1996 йил.
3. А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Х. Рустамов. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1983.
4. Р. Қўнғуров, С. Каримов, Т. Қурбонов. Ўзбек тили функционал стиллари. С.: СамДУ нашри, 1984 й.
5. Ё. Тожиев, Н. Ҳасанова, Ҳ. Тожиматов, О. Йўлдошева. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари (оммабоп қўлланма). Т., 1994 й.
6. А. Рустамов. Сўз хусусида сўз. Т.: Фан, 1987 й.

Қўшимча:

1. Ш. Раҳматуллаев. Нуткимиз кўрки. Т.: Фан, 1970 й.
2. Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Т.: Фан, 1966 й.
3. М. Аъламова. Нутқда акс этар бир олам бойлик. Т.: Ўзбекистон, 1988 й.
1. Х. Дониёров. А. Навоий ва ўзбек адабий тили. Тошкент, 1976
2. Қ. Самадов. Ғ. Ғуломнинг шеърятда сўз қўллаш маҳорати. Тошкент, 1987 й.
3. Қ. Самадов. Ўзбек тили услубияти. Гулистон, 1991 й.
4. Қ. Самадов. Ўзбек тили услубияти. Гулистон, 1992 й
5. Ғ. Ғулом. Асарлар. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.

МУНДАРИЖА

8- Мавзу: Лексик услубият..-----	3-14- бетлар
9-Мавзу: Фразеологиянинг услубий имкониятлари-----	14-21-бетлар
10- Мавзу: Отларнинг услубий хусусиятлари-----	22-36-бетлар
11-Мавзу: Сифат,сон ва олмошлар услубияти-----	36-44-бетлар
12-Мавзу: Феъл услубияти-----	44-51- бетлар.
13-Мавзу: Синтаксиснинг услубий имкониятлари----	52-57-бетлар
14-Мавзу: Мазмундош гаплар услубияти-----	57-62- бетлар
15-Мавзу:Бўлакларга ажратилмайдиган гаплар ва гап бўлакларининг услубияти-----	62-68- бетлар